

I
1453

SRI CHAMARAJENDRA SANSKRIT COLLEGE LIBRARY
BANGALORE

Accn. No.

~~7858~~
~~1885~~
1712

1. The maximum time allowed for retention of a book shall be one fortnight. It may be borrowed again if not required by others.

2. No reference books shall be lent out.

3. No borrower shall have more than two volumes out of the Library at one time.

4. Borrowers must not pass books from one to another but must return them to the Librarian.

5. Library books must not be used as class-books.

6. Any one who defaces by writing or otherwise damages any book shall pay the full cost of the book or of the entire works, if it consists of more than one volume.

7. The borrower shall be responsible for the value of the books lent out to him if they are lost, damaged or otherwise cannot be returned to the Library when they are due or recalled.

8. The presence of the voucher with the Librarian shall be considered sufficient proof of the non-return of books.

Class and No. R. 38

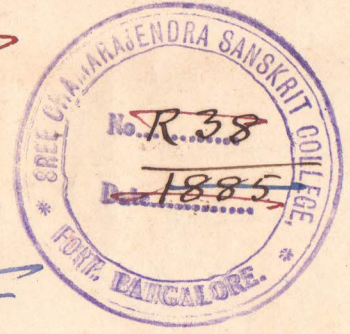
42
61

1615-36 The Bangalore Press

~~R 1885~~
~~R 38~~

R 61

4712

ವಾಗ್ದೂಕತೆಯಿಂದ ಬಳಸಿ

ಹೆಚ್ಚುವಿಕೆ ಸಂಖ್ಯೆ..... 1-1453

पुस्तक लिखित दणदोषबहुन
Chakram.

। श्री गणेशायनमः ।

शङ्कराङ्गस्थिता शान्ता सान्तान्तिकापहा ।

शशाङ्कालंकृता कान्ता शङ्करी शङ्करोतु नः । १ ।

प्रथमस्य ग्रन्थस्य कर्तातत्रभवान् श्रीमान् श्रीवाग्भटः
'समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत्' इति श्रुतिवचः प्रतिपालयन्,
चिरन्तनं शिष्टाचारं चापरिहरन्, शिष्योपदेशायाशीः स्वरूपं मङ्गल-
मा चरतिः—श्रियं दिशतु वो देवः श्रीनाभेयजिनः सदा ।

मोक्षमार्गं सदा ब्रूते यदागमपदावली ॥ १ ॥

श्रियमिति] दीव्यति प्रकाशते इति देवः ज्ञानात्मप्रकाशेन
भासमान इत्यर्थः यद्वा दीव्यति क्रीडति समाधिद्वारा परब्रह्मणि
इति देवः, नाभेरपत्यं नाभेयः, श्रिया शोभया उपलक्षितो नाभेयः
श्रीनाभेयः, यद्वा श्रीः लक्ष्मीः नाभेयः नाभेरुत्पन्नः ब्रह्मा ताभ्याम्
उपलक्षितः, अनेन जिनस्य विष्णवतारता प्रदर्शिता, यद्वा श्रियः
सकलशास्त्रनिष्णातत्वसमृद्धेः इनः स्वामी इति श्रीनः नास्ति
किमपि भेयं भीति जननक्षमं यस्य इति अभेयः जिनः बुद्धः सदा
नित्यं वः युष्माकं अलङ्कारशास्त्रं पठितुमिच्छतामित्यर्थः श्रियं
विघ्नविनाशस्वरूपां मङ्गलात्मिकां वा लक्ष्मीं दिशतु ददातु ।
कोयं जिन इत्याह—यस्य जिनस्य आगमपदानां सिद्धान्तवा-
क्यानां आवली समूहः सतां सज्जनानां मोक्षस्य नित्यनिरतिशय
पुखाभिव्यक्तिस्वरूपाया मुक्तेः मार्गं पन्थानं ब्रूते कथयति केनो
पायेन मोक्षो लक्ष्य इति दर्शयतीति भावः । अस्य पद्यस्य विष्णु
देवतापरतापि सम्भवति । अस्मिन् पक्षे 'वो' (उ+अः) इति
षद्वयं बोध्यम् । उकारस्य पादपूरणार्थत्वम् । देवः देवत्वजाति

(२)

विशिष्टः अलौलिकसामर्थ्यशाली वा श्रीनः लक्ष्मीपतिः अभेयः
भीतिरहितः जिनः जिनावतारः अः विष्णुः अकारो वासुदेवः
स्यात् इत्येकाक्षरकोशवचनात्, वः श्रियं दिशतु ददातु । यस्य
व्यासावतारस्य विष्णोः आगमपदानां वेदान्तसिद्धान्तानाम्
आवली समुदायः शेषं पूर्ववत् ॥

सम्प्रति काव्यलक्षणगर्भं काव्यफलमाह—

साधुशब्दार्थसन्दर्भं गुणालङ्कारभूषितम् ।
स्फुटरीतिरसोपेतं काव्यं कुर्वीत कीर्तये ॥ २ ॥

साध्विति) साधू वक्ष्यमाणानर्थकत्वादशब्ददोषेदश-
विरुद्धत्वाद्यर्थदोषशून्यौ यौ शब्दार्थौ तयोः सन्दर्भः घटना
यत्र तत्, गुणाः वक्ष्यमाणौदार्यादयः अलङ्काराः वक्ष्यमाणचित्र
जात्यादयः तैः भूषितमलङ्कृतम्, स्फुटाः परिव्यक्ताः अनायासबो-
ध्या इति यावत् रीतयः तत्तद्रसानुसारिशब्दसंकलनात्मिकाः
गौडीप्रभृत्यः वक्ष्यमाणाः रसाः शृङ्गारादयः तैः उपेतं युक्तं
काव्यं कवेः कर्म काव्यं सहृदयहृदयाल्हादकरं वाक्यं कीर्तये
यशसे कुर्वीतरचयेत् । 'काव्यम्' इति कर्मणा 'कविः' कर्ता लक्ष्यते
यद्यपि श्रीमम्मटपादैः काव्यस्य 'काव्यं यशसे ऽर्थकृते व्यवहार
विदे शिवेतरक्षतये । सद्यः पर निर्वृतये कान्ता संमिततयोपदेश
युजे ॥' इति अनेकफलत्वं प्रतिपादितम्, तथाप्यत्र प्राधान्येन,
कीर्त्यतिरिक्तानां अर्थोपार्जनव्यवहारज्ञानादीनामपि अवसाने कीर्ता
वेव पर्यवसानाद्यशः स्वरूपत्वेनवाकीर्तरेवकाव्यफलता स्वीकृता

अथ कवितोत्पत्तिसाधनान्याह—

प्रतिभाकारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् ।
शृशोत्पत्ति कृदभ्यास इत्याद्य कवि संकथा ॥ ३ ॥

(३)

प्रतिभेति) तस्य काव्यस्य प्रतिभा नवनवार्थाविष्करण दृष्टालौ
किकशक्तिः बुद्धिः कारणं हेतुरस्ति व्युत्पत्तिः विविधशास्त्र
संशीलनजन्या योग्यता विशेषविभूषणं शोभाधायकमस्ति
अभ्यासः नैरन्तर्येण संशीलनं तस्य काव्यस्य भृशं उत्पत्ति
करोतीति भृशोत्पत्तिकृत् सद्यः कवितां कारयतीत्यर्थः इति आद्य
कवीनां प्राचीनकवीनां संकथां कथनमस्तीति शेषः ॥

अथ प्रतिभालक्षण माह—

प्रसन्नपदनव्यर्थयुक्तयद्बोधविधायिनी ।

स्फुरन्ती सत्कवेर्बुद्धिः प्रतिभा सर्वतो मुखी ॥४॥

प्रसन्नेति) प्रसन्नानां लिङ्गाक्षररहितानां पदानां शब्दानां
नव्यैः नवीनैः पूर्वं मननुभूतै रित्यर्थः प्रथैः वर्णनाविषयैः सह युक्तिः
योगः संघटनेति यावत् तस्याः उद्बोधं विशिष्टज्ञानं वि दधातीति
तथाभूता, स्फुरन्ती परिस्फुर्तिमती स्वकर्मणि तडिदिव चपलेति
भावः, सर्वतो मुखं यस्याः सा सर्वतोमुखी परितः प्रसरणशीला
सर्वविषयावगाहिनीत्यर्थः सतः उत्तमस्य कवेः बुद्धिः प्रतिभा
कथ्यते इति शेषः ॥

अथ व्युत्पत्तिलक्षणम्

शब्दधर्मार्थकामादिशास्त्रेष्वाम्नायपूर्विका ॥ ॥

प्रतिपत्तिरसामान्या व्युत्पत्तिरभिधीयते ॥ ५ ॥

शब्देति) द्वन्द्वान्तस्थशब्दानां प्रत्येकाभिसम्बन्धात् शब्दा-
दीनां शास्त्रशब्देन सम्बन्धः शब्दशास्त्राणि व्याकरणादीनि

धर्मशास्त्राणि, जैनाभिमतप्रतिपादकाः ग्रन्थाः, कामशास्त्राणि
वात्स्यायनादिग्रन्थाः आदिशब्देन छन्दःशास्त्रादिग्रहणतेषु
आम्नायः गुरुपरम्परोपगतः उपदेशः पूर्वः यस्याः तादृशी
असामान्या विशेषा प्रतिपत्तिः ज्ञानविशेषः व्युत्पत्तिः अभिधीयते
कथ्यते ॥

अभ्यासलक्षणमाह—

अनारतं गुरूपान्ते यः काव्ये रचनादरः ।

तमभ्यासं विदुस्तस्य क्रमः कोप्युपदिश्यते ॥ ६ ॥

अनारतमिति) अनारतं निरवारं गुरूपान्ते गुरुममीपे काव्ये
काव्यविषये यः रचनादरः श्रद्धापूर्वकः संकलनश्रमः तं अभ्या-
सं विदुः कथयन्ति पण्डिता इति अध्याहार्यम् । तस्य अभ्यास-
स्यकोपि सूक्ष्मः नतु दीर्घः क्रमः रीतिः उपदिश्यते पाठ्यते
अध्यापकेनेति शेषः ॥

काव्ये छन्दसामुपयोगित्वं तद्वशीकरण प्रकारं चाह—

विभ्रत्या बन्धचारुत्वं पदावल्यार्थशून्यया ।

वशीकुर्वीत काव्याय छन्दांसि निखिलान्यपि ॥ ७ ॥

विभ्रत्येति) बन्धस्य रचनायाः चारुत्वं मृदुवाणीविशिष्टत्वेन
रमणीयत्वं विभ्रत्या दधत्या अर्थशून्यया निरर्थक्यापीत्यर्थः
पदावल्या शब्दश्रेण्या निखिलानि सर्वाणि छन्दांसि श्रीनारीप्रभृ-
तीनि वशीकुर्वीत स्वधीनतां नयेत् । उत्कृष्टकवितां चिकीर्षुहिं
पूर्वमर्थनिरपेक्षललितशब्दसंघटनाभ्यासेन समस्तवृत्तानि स्वा-
यत्तानि कुर्यात् इति भावः ॥

बन्धचारुत्त्वकारणान्याह—

पश्चाद्गुरुत्वं संयोगाद्विसर्गाणामलोपनम्

विसन्धिवर्जनं चेति बन्धचारुत्वहेतवः ॥ ८ ॥

पश्चादिति) संयोगात् संयुक्ताक्षरात् पश्चात् प्रथममित्यर्थः
लघोरपि पूर्ववर्णस्य गुरुत्वं विधेयं तथा विसर्गाणां अलोपनं लोपोक्तं
न कर्तव्यः, विसर्गसद्भावस्य ओजोगुणजनकत्वात् इतिभावः
विसन्धेः विषमस्य विकटस्य वा सन्धेश्च वर्जनं त्यागोविधेयः, इति
एतानि त्रीणि बन्धचारुत्वस्य सन्दर्भरमणीयतायाः हेतवः कार-
णानि सन्ति ॥

उक्तहेतूनामभावे बन्धस्यामनोहरत्वमुदाहरति—

शिते कृपाणे विधृतेत्वया घोरे रणे कृते ।

ब्रधीश क्षितिपा भीत्या वनएव गता जवात् ॥ ९ ॥

शित इति) हे ब्रधीश नरराज ! त्वया शिते तीक्ष्णाधारे
कृपाणे खड्गे विधृते गृहीते सति तथा घोरे भयानके रणे युद्धे कृते
सति क्षितिपाः विरुद्धराजानः भीत्या भयेन जवात् वेगेन द्रुत-
गत्येत्यर्थः वन एव गताः काननं गत्वा आत्मगोपनं चक्रुरिति-
भावः । अस्मिन्पद्ये विधृते त्वया 'इत्यत्र "ते" इत्यस्य गुरुत्वं
संयुक्ताक्षर-त्वं-कृतं नास्ति किन्तु प्रकृति सिद्धमस्ति । "ब्रधीश"
इत्यत्र सन्धेः उच्चारणकष्टजनकत्वेन विकटता; "क्षितिपा भीत्या"
इत्यत्र विसर्गाणां लोपः कृतोस्तीति पूर्वोक्त हेतुतया नादरेण
बन्धस्य शैथिल्यम्, शैथिल्यं च बन्धसौन्दर्यनाशकम् ॥

नव्यार्थस्यापरिस्फूर्तवापि काव्यरचनाभ्यासो विधेय इत्याह—

अनुल्लसन्त्यां नव्यार्थयुक्तावभिनवत्वतः ।

अर्थसंकलनातत्त्वमभ्यसेत्संकथास्वपि ॥ १० ॥

अनुल्लसन्त्यामिति) अभिनवत्वतः कवेः अभिनवत्वात् नूत-
नत्वेन परिपक्वाभ्यासशून्यत्वेनेति यावत् नव्यस्य पूर्वमननुभूतस्य
अर्थस्य वर्णनीयस्य विषयस्य युक्तौ संघटनायां अनुल्लसन्त्यां
अनाविर्भवन्त्यां अजायमानायामित्यर्थः संकथास्वपि लौकिक
व्यवहारसम्भाषणेष्वपि अर्थस्य संकलनात्त्वं संघटनप्रकारं
अभ्यसेत् निरन्तरमनुमीलयेत् ॥

तदेवोदाहरति—

आगम्यतां सखे ! गाढमालिङ्ग्यात्र निषीद च ।

सन्दिष्टं यन्निजभ्रातृजायया तन्निवेदय ॥ ११ ॥

आगम्यतामीति) हे सखे मित्र ! आगम्यतां त्वयेति शेषः,
गाढं दृढं आलिङ्ग्य समाश्लिष्य अत्र आस्मिन् आसने निषीद
उपविश ! निजभ्रातुः तव अनुपमप्रेमपात्रस्य मित्रस्य प्रमेत्यर्थः
जायया स्त्रिया, दृश्यते हि लोकव्यवहारे भ्रातृशब्दस्य असाधा-
रणा सौहार्दसूचनयोग्यता, यत् सन्दिष्टं यः सन्देशः प्रेषितः तत्
निवेदय कथय ॥

परार्थहरणं न विधेयमित्याह—

परार्थवन्धाद्यश्च स्यादभ्यासो वाच्यसंगतौ ।

स न श्रेयान्यतोनेन कवि भवति तस्करः ॥ १२ ॥

पारार्थेति) वाच्यस्य अर्थस्य संगतौ घटनायां परार्थवन्धात्
अन्यकविकृतार्थरचनासाहाय्येनय अभ्यासः वारं पारं काव्य
विरचनविषयको यत्नः स न श्रेयान् प्रशंसनीयो न भवति ।
यतः यस्मात् अनेन उक्तलक्षणेन अभ्यासेन कविः तस्करः चौरः

चारवत् निन्द्यो वा भवति । दर्पणकारेणाभ्यभिहितम्—

“कृतिप्रवृत्तिरन्यार्थे कविवन्ति समश्नुते” इति । अन्यच्च
मात्पितृव्य पादैः श्रीदौर्गादत्तिहरिकृष्णशर्मभिः समुदीरितं प्रस्ताव-
पुष्पाञ्जलौ—

“अपहृत्य ये त्वनर्घपरपदरचनार्थसंश्रयचौराः । स्वकृतं
वदन्ति काव्यं पापास्ते जारसंभूताः” । इति ।

समस्यां परार्थहरणस्य निर्दोषतां दर्शयन्नाह—

परकाव्यग्रहोपि स्यात्समस्यायां गुणः कवेः ।

अर्थं तदर्थानुगतं नवं हि रचयत्यसौ ॥ १३ ॥

परेति) समस्यायां पूरणसाक्षात्क्षयाः परकृतः पूरणे पर-
काव्यस्य अन्यकविकृतकवितायाः ग्रहः उपादानं कवेः गुणः
स्यात् । हि यस्मान् कारणात् असौ समस्याकारकः तदर्थस्य
परकाव्यार्थस्य अनुकूलं नवं नवीनं अर्थं रचयति । समस्यापूतौ
अन्यकविनिर्मितपादमेकं पादद्वयं वा हरन्नापि समस्यापूरकः
कविः साक्षां परार्थं स्वप्रतिपातिशयमुघटितामिव नवार्थेन
निराकांक्षी कुर्वन् स्तूयते इति समस्यायां परकविताहरणं न दूषणम् ।

अर्थप्रकाशसामग्रीमाह—

मनः प्रसत्तिः प्रतिभा प्रातःकालोभियोगिता ।

अनेकशास्त्रदर्शित्वमित्यर्थालोकहेतवः ॥ १४ ॥

मन इति) मनसः प्रसत्तिः स्वच्छता, प्रतिभा पूर्वोक्तलक्षणो
बुद्धिविशेषः, प्रातःकालः प्रभातसमयः तदानीं बुद्धिदर्पणस्य
निर्मलतया नवीनार्थाविष्करणयोग्येत्यनुभवसिद्धम्, अभियो-

गिता अभियोगः नव्यार्थविस्वनविषयकः उद्योगः सोऽस्त्यस्येति अभियोगीतस्य भावः अभियोगिता नूतनार्थयटना यत्नपरायणते-
त्यर्थः, अनेकशास्त्रदर्शित्वं बहुशास्त्रावलोकनाभ्यासः इति पूर्वोक्ताः अर्थालोकस्य अर्थप्रकाशस्य हेतवः कारणानि सन्ति ।

अर्थविन्यासप्रकारमाह—

समाप्तमिव पूर्वार्धे कुर्यादर्थप्रकाशनम् ।

तत्पुरुषबहुव्रीही नर्मिथः प्रत्ययावहौ ॥ १५ ॥

समाप्तमिति) पूर्वार्धे पद्यस्य प्रथमे अर्धे अर्थस्य प्रकाशनं विन्यासं समाप्तम् इव समाप्तप्रायं नतु समाप्तमेव कुर्यात् विदध्यात् तत्पुरुषबहुव्रीही समाप्तौ प्रत्ययावहौ परस्परप्रतीतिकारकौ न कर्तव्यौ सन्देहशून्यौ कार्यौ इत्याशयः । यथा “वृत्रशत्रुः” इत्यत्र किं ‘वृत्रःशत्रुः यस्थेति’ बहुव्रीहिः, आहोस्वित् ‘वृत्रश्चासौ शत्रुश्च’ इति तत्पुरुषः इति संशयः समुत्पद्यते । एतादृक् सन्देहजनकः समाप्तो न कार्यः ॥

शिक्षाविशेषमाह—

एकस्यैवाभिधेयस्य समासंव्यासमेव च ।

अभ्यसेत्कर्तुमाधानं निःशेषालङ्किय।सुच ॥ १६ ॥

एकस्यैवेति) एकस्यैव अभिधेयस्य अर्थस्य वर्णनीयस्य वस्तुनः इत्यर्थः समासं संक्षेपं व्यासं विस्तारं च कर्तुं अभ्यसेत् । यथा अलौकिकबुद्धिः इत्यर्थे वर्णनीये ‘प्रतिभा’ इति समासेन कथनम्, ‘नवनवोन्मेषशालिनी बुद्धिः’ इति व्यासेन । एवं एक-स्यैव अर्थस्य निःशेषालङ्कियामु सम्पूर्णालङ्कारेषु च आधानं विन्यासं कर्तुम् अभ्यसेत् । यथा ‘अस्मा आननं मनोहरम्’ इत्य-

कस्मिन्नर्थे वर्णनीये अस्या आनन्दचन्द्रः मनोहरः’ इति भूपकेन ‘अस्यामुखं चन्द्रइव मनोहरम्’ इत्युपमया, ‘अस्थाननं चन्द्राश्रितं चोरयति’ इति प्रतीपेन, ‘इदमाननं न किन्तुचन्द्रः’ इति अपहृत्या, ‘चन्द्रोऽयमाननं वा’ इति भ्रान्तिपदलङ्कारेण वर्णनम् ।

शिक्षान्तरमाह—

स्यानर्द्धान्तपादान्ते प्यशैथिल्येलघुर्गुरुः ।

यत्पादौ न च वक्तव्याश्चादयः प्रायशो बुधैः ॥ १७ ॥

स्यादिति—अर्द्धान्तपादौ द्वितीयचतुर्थपादौ, न अर्द्धान्तपादौ अनर्द्धान्तपादौ प्रथमतृतीयपादौ तयोः अन्ते अवसाने अपिना द्वितीये चतुर्थपादान्तग्रणम् अशैथिल्ये शिथिलताया अभावे बन्धस्य दाढ्ये सतीत्यर्थः लघुः गुरुः भवति । बुधैः पण्डितैः पादस्य आदौ पूर्वं प्रायशः चादयः च, वा, हा, आदीनि पादपूरणमात्र प्रयोजनानि न वक्तव्याः लेख्याः । ‘प्रायशः’ इति कथनेन रे, हे, इन्त, ओम्, आः प्रभृतयः पादादावपि न दुष्टाः इति सूचितम् ।

शिक्षान्तरम्—

भुवनानि निबन्धीयात् त्रीणि सप्त चतुर्दश ।

अप्यदृश्यां सितां कीर्तिमकीर्तिश्च ततोऽन्यथा ॥ १८ ॥

भुवनानीति—भुवनानि त्रयानि त्रीणि, सप्त, चतुर्दश वा निबन्धीयात् वर्णयेत् । स्वर्गमर्त्यपाताल भेदेन त्रीणि, भूर्भुवः स्वर्गनमहस्तयः मतलोक भेदेन सप्त, भूर्लोकानि सप्त—तलवितल नितलपाताल सुतल रसातल तलातल भेदात् चतुर्दश । अदृश्यामपि अमूर्तिमतीमपि कीर्तियशः सितां शुभवर्णा वर्णयेत्, अकीर्ति अवशश्च ततः शुक्लकीर्तेः अन्यथा अन्यरूपी कृष्णामित्यर्थः वर्णयेत् । तदुक्तं दर्पणे “मालित्यं व्योम्नि पापे यशसि धवलत्स वर्णयेते हाम-कीर्त्यो” । इति ।

वारणं शुभ्रमिन्द्रस्य चतुरः सप्त चाम्बुधीन् ।

चतसः कीर्तयेद्वाष्टोदश वा ककुभः क्वचित् ॥१९॥

वारणमिति—इन्द्रस्य मुरराजस्य वारणं हस्तिर्न शुभ्र शुल्कं
अम्बुधीन् समुद्रान् पूर्व पश्चिम दक्षिणोत्तर समुद्र भेदेन चतुरः, क्षार-
क्षीर-दधि-घृत-सुरा-इक्षु-स्वादु जल समुद्रभेदेन सप्त वा, तथा
दिशः पूर्व दक्षिण पश्चिमोत्तरभेदेन चतस्रः, पूर्वादिभिः सह
विदिशानां योगात् अष्टौ, पूर्वोक्ताष्ट दिशाभिः सह ऊर्ध्वदिशाऽथो
दिशासम्मेलनात् दश वा कीर्तयेत् उल्लिखेत् ।

शिक्षान्तरमाह—

यमकश्लेषचित्रेषु ववयोर्दलयोर्नभित् ।

नानुस्वार विसर्गौ च चित्र भङ्गायसम्मतौ ॥२०॥

यमकेति—यमकश्लेषचित्रेषु एतन्नामकेषु अलङ्कारविशेषेषु
वकारवकारयोः इकारलकारयोः भित् न भेदो न भवति । एवं
अनुसार विसर्गौ चित्रस्य न द्वारबन्धादि स्वरूपस्य काव्यविशेषस्य
भङ्गाय क्षतये विधातायेति यावत् न सम्मतौ न कथितौ ।

वकारवकारयो इकारलकारयोरभेद मुदाहरति—

शङ्कमानैर्महीपाल ! कारगार विडम्बनम् ।

त्वद्वैरिभिः सपत्नीकैः श्रितं बहु विडम्बनम् ॥२१॥

शङ्कमानैरिति—हे महीपाल ! पृथ्वीपते ! कारागारे तव बन्ध-
नालये विडम्बनं दुःखं शङ्कमानैः विचारयद्भिः वनाश्रयं विनाऽस्माकं
शत्रुकारानिवासतनयः क्लेशो भविष्यतीति विभ्यद्रित्यर्थः त्वद्वै-
रिभिः तव शत्रुभिः सपत्नीकैः स्वस्त्रीभिः सह वदन्निविलानि की-
यानां रन्ध्राणि यस्मिन् तव वनं काननं श्रितं आश्रितम् । अत्र यम-
कालङ्कारलङ्कृतपद्ये 'विडम्बनम्' 'विलम्बनम्' इति लङ्कारकालङ्कार-

इकारलकारयोश्चाभेदान्न यमकालङ्कारक्षतिः ।

श्लेषालङ्कारे ववयोरभेदमुदाहरति—

त्वयादयार्द्रेण विभोरिपूणाम्

न केवलं संयमिता न बालाः ।

तत्कामिनीभिश्च वियोगिनिभिः

मुहुर्महीपात विधूसराङ्गाः ॥ २२ ॥

त्वयेति—हे विभो स्वामिन् ! त्वयादयार्द्रेण कृपायुक्तेन सता
रिपूणां शत्रुणां बालाः बालकाः केवलं न संयमिताः कारागारे न नि-
क्षिप्ता इति न, वियोगिनीभिः पतिवियुक्ताभिः तेषां शत्रुणां कामिनीभिः
स्त्रीभिश्च बालाः केशाः न संयमिताः न बद्धा । पतिविहीनायाः स्त्रियः
धर्मशास्त्रानुसार शृङ्गाररचना निषेधात् । कीदृशाः बालकाः केशाश्च ।
मुहुः पुनः २ महां पृथिव्यां पातेन पतनेन विधूसराणि मलिनानि
अङ्गानियेषां अत्र । तथोक्ताः 'बालाः' इति ववयोरभेदः ।

श्लेषेदलयोरैक्यम्—

देवयुष्मद्यशोराशिस्तोतुमेनं जडात्मकम् ।

उत्कण्ठयति मां भक्तिरिन्दुलेखेव सागरम् ॥ २३ ॥

देव इति—देव स्वामिन् ! भक्तिः श्रद्धाप्रीति पूर्विकासेवा
द्विषयिकेत्यर्थः इन्दुलेखा चन्द्रकला जडं जलं आत्मा शरीरं
यस्य स जडात्मा जडात्मा एव जडात्मकः तं जलस्वरूपमित्यर्थः
सागरं समुद्रमिव एनं पुरोवर्तमानं जडः ज्ञानेन शून्यः आत्मा यस्य
तादृशं मूर्खमित्यर्थः मां युष्मद्यशोराशि भवत्कीर्तिपुञ्जं स्तोतुं
वर्णयितुं उत्कण्ठयति उत्सुकीकरोति । अत्र 'जडात्मकम्' इति
इकारलकारयोरेकता ।

चित्रेदलयोरैक्यम्—

चन्द्रोदितचन्द्रालितस्वरधातसार-

रत्नासनंरभसकल्पित शोकजातम् ।

पश्यामिपापतिमि रक्षयकारकाय-

मल्येतरामलतपः कचलोपलोतम् ॥ २४ ॥

चन्द्रेडितमिति—चन्द्रेणईडितं स्तुतं, स्वःस्वर्गेअधीतः प्रख्यातः प्राप्नो वा सारः बल यस्ययेन वा सः स्वरथीतसारः, चटुलितं कम्पितं स्वरधीतसारस्य इन्द्रस्य रत्नामने रत्ननिर्मितसिंहासनयेनतम्, रभ-सेन अविलम्बेनकल्पितम् सृष्टम् उत्पादितविप्तियावत् दुःखजातं दुःख परम्परा दुःष्टानामितिभावःयेनतम् 'दुःखम्' इति मुखस्याप्युप-लक्षणम् यथा स सद्यः दुष्टानां दुःखजनयति एवं सज्जनानां संपादि मुखमुत्पादयति । पापम् एव तिमरं अन्धकारः तस्य क्षयकारः विना-शकः कायःशरीरं यस्यतम्, अल्पेतरं बहुदीर्घमितिभावःयत् अमलं निष्कामतया शुद्धसंकल्पतया वा निर्मलं तपः तस्मिन् कं सुखं चलां चञ्चलां लक्ष्मीमित्यर्थः उपलोचयति दर्शयति इति तथोक्तम्, सत्य-मुख ब्रह्मज्ञानसमूहयोः निष्कामदीर्घेश्वरा राधनजन्यतामुप दिशन्त-मिति भावः । पश्यामि त्वामिति अध्याहार्यम् । हारवन्धचित्रोदाहरणे आस्मिन् पद्ये डलयोरभेदः ।

चित्रेवयोरभेदमुदाहरति—

प्रचण्डबलनिष्काम ! प्रकाशित महागम ।

भावतत्त्वनिधे ! देव ! भालमत्राद्रुतातव ॥ २५ ॥

प्रचण्डेति—प्रचण्ड भीषणं बलं पराक्रमः यस्येतत्सम्बुद्धौ हे प्रचण्डबलनिष्काम ! कामनाशून्य ! प्रकाशितः उद्भाविताः सहान् आगमः शास्त्रंयेन तत्सम्बुद्धौ हे प्रकाशितमहागम, भावस्य वस्तु जातस्यतत्त्वं तत्त्वज्ञानं तस्यनिधिः आकरः यद्वा भावः हृदयान्तातिः संकल्पविशेषः स एव तत्त्व रहस्यतस्यनिधिः तत्सम्बुद्धौ हे भावतत्त्व

निधे हे देव अत्र जगति तव भा कान्तिः अलंअत्यन्त अद्भुता आश्च-र्यजननी वर्तते इति शेषः । अत्र भावबलशब्दस्थ वयोरैक्यमिति न क्षत्रवन्धचित्रज्ञातिः ।

छत्रवन्धचित्रस्योदाहरणान्तरम्—

भवकाननमत्तेभ ! भग्नमायानमः प्रभ ! ।

विनयात् त्वस्तुवां वीर ! विनत त्रिदशेश्वर ! ॥ २६ ॥

भवाति—भवः संसार एव काननं वनं तस्मिन्मत्तः इभः हस्ती तत्सम्बुद्धौ हे भवकाननमत्तेभ ! भागं नाशितं मायाएव अज्ञानमेव तमःअन्धकारो येन सः भग्नमायातमाः, प्रकृष्टाभा कान्तिः यस्य सःप्रभःभग्नमायातमाश्चासौ प्रभश्च भग्नमायातमःप्रभः तत्सम्बुद्धौ हे मममायाः तमः प्रभ ! विनतः अज्ञानवर्ती त्रिदशेश्वरः इन्द्रः यस्य तत्सम्बुद्धौ हे वीर विनयात् नम्रातामवलम्ब्य त्वां स्तुवे स्तुति विषयं कश्चेति ।

उल्लिखितमेवार्थमुपसंहरति—

आधीत्यशास्त्राण्यभियोगयोगा-

दभ्यासवश्यापदप्रपञ्चः ।

तं तं विदित्वासमयंकवीनां-

मनःप्रसक्तौ कवितां विदध्यात् ॥ २७ ॥

अधीत्येति—अभियोगः निरन्तरश्रमः तस्ययोगात् वशात् शास्त्राणि न्यायवेदान्त प्रभृतीति अधीत्यपठित्वा अभ्यासेन नाना-शास्त्रानुशीलनेनवश्याःस्वाधीनः अर्थानां वाच्यानां पदानां शब्दानां च प्रपञ्चः समूहः यस्य तथोक्तः सन् कवीनां प्राचीनकाव्यकर्तृणाम् तं प्रख्यातंसमयं सिद्धान्तं विदित्वा ज्ञात्वा मनसःप्रसक्तौ प्रसन्नतायां तत्त्वज्ञानं निर्मलतयापिति भावः

सत्यां कवितां काव्यं विदध्यात् कुर्यति ॥
इति श्रीरुडौलवंशद्भव दौरीदत्तीश्वरीदत्त-
शास्त्रिविरचितायां प्राज्ञमनोरञ्जन्या-
ख्ययां व्यख्यायां प्रथमः परिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः

अथ काव्य शरीरं दर्शयति—

संस्कृतं प्राकृतं तस्या पञ्चशो भूतभाषितम् ।

इति भाषाश्चतस्रोपि यान्ति काव्यस्य कायताम् ॥१॥

संस्कृतमिति—संस्कृतं शास्त्र नियमानुरूपं जातसंस्कारं वा
भाषणं, प्राकृतं संस्कृतापञ्चशोरूपम्, तस्य प्राकृतस्य अपञ्चशः तद्व्या-
करणनियमानादरजन्यो विकारः, भूतभाषितम् पिशाच भाषा
इति पूर्वोक्ताः चतस्रः भाषाः काव्यस्य कायतां शरीरतां यान्ति
उक्ताः चतस्रो भाषा काव्ये प्रयुज्यन्त इत्याशयः ॥

उक्त भाषा चतुष्टयं लक्षयति—

संस्कृतं स्वर्गिणां भाषा शब्द शास्त्रेषु निश्चिता ।

प्राकृतं तज्ज तत्तुल्यदेश्यादिक मनेकधा ॥ २ ॥

॥ संस्कृत मिति—स्वर्गिणां स्वर्गनिवासिनां दैवानामित्यर्थः
भाषा संस्कृतं कथ्यते इति ऊह्यम्, सा संस्कृतभाषा शब्दशास्त्रेषु
व्याकरणेषु निश्चिता निर्धारिता । प्राकृतं तज्जं तस्मात् संस्कृतात्
जातम् उत्पन्नम्, तत्तुल्यं संस्कृत सदृशम्, देश्यम् देशे देशे भवं
देश्यं तत्प्रभृति अनेका अनेक प्रकारक मस्ति ।

अपञ्चशमाह—

अपञ्चशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशु भाषितम् ।

अपञ्चश इति—तन्तद्देशेषु पञ्चालकर्णादिषु यत् शुद्धं भाषा
न्तरामिश्रितं भाषितम् सोऽपञ्चशः कथ्यते ।

पिशाच भाषामाह—

यद्भूतैरुच्यते किञ्चित्तद्भौतिक मुदाहृतम् ॥३॥

यदिति—यत् किञ्चित् भूतैः पिशाचैः उच्यते तत् भौतिकं
उदाहृतम् कथितम् ।

सम्प्रति काव्यस्य द्विप्रकारत्व माह—

छन्दोनिबद्धमच्छन्द इति तद्वाङ्मयं द्विधा ।

पद्यमाद्यं तदन्यच्च गुद्यं मिश्रं च तद्द्वयम् ॥४॥

छन्द इति—तत् पूर्वोक्तं वाङ्मयं वाणीविकाररूपं काव्यं
छन्दो निबद्धं वृत्तवर्द्धम्, अच्छन्दः वृत्तशून्यम् इति द्विधा द्विप्रकारकं
भवति । आद्यं छन्दोवद्धं पद्यं कथ्यते, तदन्यत् छन्दोवद्धादन्यत्
वृत्तविर्वाजित मितिभावः गद्यं कथ्यते । तद्द्वयम् गद्यपद्यात्मकं
काव्यं मिश्रं कथ्यते इति काव्यस्य पुनः त्रयोभेदाः ।

काव्यं दोषशून्यं कर्त्तव्यमित्याह—

अदुष्टमेव तत्कीर्त्यै स्वर्गे सोपान पङ्क्तये ।

परिहार्यागतो दोषां स्तानेवादौ प्रचक्ष्महे ॥५॥

अदुष्टमिति—तत् काव्यं अदुष्टम् दोषशून्यम् मेव स्वर्गं सोपान
पङ्क्तये स्वर्गारोहण स्वरूपायै कीर्त्यै यशसे भवतीति शेषः ।
अतः अस्मात् कारणात् आदौतान् अलङ्कार शास्त्र प्रसिद्धान्
परिहार्यान् परिहर्तुयोग्यान् त्याज्यानिमित्यावत् दोषान् एव
प्रचक्ष्महे ब्रूमः ॥

पददोषानाह—

अन्वर्थकं श्रुतिकं व्याहृतार्थमलक्षणम् ।

(१६)

स्वसंकेत प्रकृतसार्थम् अप्रसिद्धमसंप्रतम् ॥ ६ ॥

ग्राम्यं यच्च प्रजायेत पदं तन्न प्रयुज्यते ।

कचिदिष्टा च विद्वद्भिरेषामप्यपदोपता ॥ ७ ॥

अनर्थक मिति—अनर्थकं अर्थशून्यं निष्प्रयोजनप्रित्यर्थः श्रुति कटु कर्कशश्रवणम्, व्याहृतार्थम् विरुद्धार्थं प्रतीतिकरम्, अलक्षणम् व्याकरण विरुद्धम्, स्व संकेत प्रकृतसार्थम् स्वाभीष्टार्थान्तरकृत संकेतम्, अप्रसिद्धम् अर्थ विशेषे यत् न ख्यातम् असंमतम् यस्य अर्थ विशेष बोधकता सर्व सम्प्रता नास्ति, ग्राम्यम् ग्राम्यपुरुष वचनवत् अनुचितम् यत् पदं प्रजायते तत् न प्रयुज्यते कविताया न लिख्यते । विद्वद्भिः पण्डितैः एषाम् उक्तदोषाणां, अदोषता च निर्दोषतापि इष्टा प्राथिता ।

तदुक्तं साहित्य दर्पणे :—“वक्त्रिक्रोध संयुक्ते तथा वाच्ये समुद्धते । रौद्रादौतुरसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् १ मुरतारम्भ गोष्ठवादावश्लीलत्वं तथा पुनः २ स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहताथ प्रियुक्ते ३ गुणः स्याद प्रतीतत्वं ज्ञत्वं चेद्वक्तृ वाच्ययोः । स्वयं वापिपरामर्श ४ कथितं च पदं पुनः । विहितस्यानुवाद्यत्वे विषादे विस्मयेऽक्रुधि । दैन्ये लालनुश्राप्तेऽनुकम्पायां प्रसादने । अर्थान्तरसं कमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ५ संदिग्धत्वं तथा व्याजस्तुति पर्य- वसायिचेत् ६ वैयाकरण मुख्ये तु प्रतिपाद्येथ वक्त्रि । कष्टत्वं दुःश्रवत्वं वा ७ ग्राम्यत्वमेधभोक्तिषु ८ निर्हेतुता तुर्यातेर्ये दोष- तां नैव गच्छति ९ कवीनां समयेख्याते गुणः ख्यात विरुद्धता १० उक्तावानन्द मग्रादेः स्यान्न्यून पदता गुणः ११ कञ्चिद्दोषो न गुणः १२ गुणः काव्यधिक-पदम् १३ गर्भितत्वं गुणः कापे १४ यत्प्रकर्षता तथा १५ कचिदुक्ता स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः १६

अनुभावविभानाभ्यां रचना यन्त्रनो चितापद्य सञ्ज्ञायादिविरुद्ध-स्य बाध्यत्वेन वचो गुणः, १७ विरोधिनोपि स्मरणे साध्येन वचने-पि वा भवेद्विरोधो नान्योन्य मङ्गिन्यङ्गत्व माप्तयोः, १८ अनकारे च सर्वेषां दोषाणां नैव दोषता, १९ अन्येषामपि दोषाणां मित्यौ-चिखान्मनीषिभिः अदोषताय गुणता ज्ञेया चानुभयात्मता २०” इति ।

अनर्थकस्य लक्षणोदाहरेण ।

प्रस्तुते नुपयुक्तं यत्तदनर्थक मुच्यते ।

यथा विनायकं वन्दे लम्बोदरमहं हि तु ॥ ८ ॥

प्रस्तुत इति—प्रस्तुते प्रकृतं अर्थे यत् अनुपयुक्त उपयोग-वर्जितम् भवति तत् अनर्थकम् उच्यते । यथा अहं लम्बोदरं विनायकं गणेशं वन्दे नस्करोमि । अत्र ‘लम्बोदरम्’ इति पदं विनापि अभीष्टार्थलाभात् ‘लम्बोदरम्’ इति अनर्थकम् ।

अथ श्रुतिकटु—

निष्ठुराक्षरमत्यन्तं बुधैः श्रुतिकटु स्मृतम् ।

एकाग्रमनसा मन्ये स्रष्ट्र्यं निर्मिता यथा ॥ ९ ॥

निष्ठुरेति—अत्यन्तं निष्ठुराणि क्लिष्टोच्चारणानि अक्षराणि यस्य तत् बुधैः पण्डितैः श्रुतिकटु स्मृतम् कथितम् । यथा—इयं स्त्री स्रष्ट्रा ब्रह्मणा एकाग्रमनसा सावधान मनसा निर्मिता रचिता इति मन्ये तर्कयामि । अत्र ‘स्रष्ट्रा’ क्लिष्टोच्चारणतया श्रुतिकटु ।

अथ व्याहृतार्थम्—

व्याहृतार्थं यदिष्टार्थबाधकार्थान्तराश्रयम् ।

रतस्त्वमेव भूपाल भूतलोपकृतौ यथा ॥ १० ॥

व्याहृतार्थमिति—यत् इष्टस्य अभिप्रेतस्य अर्थस्य वाच्यस्य बाधकम् अवरोधकम् अर्थान्तरम् अन्यमर्थ आश्रयति अवलम्बते

इति तथाभूतमस्ति तव व्याहृतार्थम् कथ्यते । यथा हे भूपाल !
हे पृथिवीपते ! त्वमेव नान्यः इतिभावः भूतलस्य जगतः उपकृतिः
उपकारः तस्यां रतः तत्परः असि । अत्र 'भूतलोपकृतौ' इति
पदं 'भूतानां प्राणिनां लोपस्य नाशस्यकृतौ करणे' इत्यन्यार्थ-
माश्रयतीति व्याहृतार्थम् ।

अथालक्षणम्—

शब्दशास्त्र विरुद्धं यत्तदलक्षणमुच्यते ।

मानिनी मानदलनो यथेन्दुर्विजयत्यसौ ॥ ११ ॥

शब्देति—यत् पदं शब्दशास्त्रस्य व्याकरणस्य विरुद्धम् अन-
नुकूलम् तत् अलक्षणम् उच्यते । यथा—मानिनीनाम् युवतीनाम्
मानस्य अभिमानस्य पति विषयककोप रूपस्येति भावः दलनः
विनाशकः इन्दुः चन्द्रः विजयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । अत्र विपू-
र्वकात् जिघातोः "विपराभ्यांजेः" इत्यात्मने पदानुशासनात्
"विजयति" इति परस्मैपदं न साधु ।

स्वसंकेतप्रकृतार्थमाह—

स्वसंकेतप्रकृतार्थं नेयार्थान्तर वाचकम् ।

यथा विभाति शैलोयं पुष्पितैर्वानरध्वजैः ॥ १२ ॥

स्वसंकेतेति—यत् पदं नेयस्य लक्ष्यस्य न तु अभिधावृत्ति-
बोध्यस्येति भावः अर्थान्तरस्य अन्यार्थस्य वाचकम् अभिधायकम्
तत् स्वसंकेत प्रकृतार्थम् कथ्यते । यथा—अयं शैलः पुष्पितैः
पुष्पाणि संजातानि एषाम् इति पुष्पिताः तैः पुष्पितैः पुष्पयुक्तैः
रिसर्गैः वानरध्वजैः अर्जुन वृक्षैः विभाति शोभते ।

अथाप्रसिद्धम्—

यस्य नास्ति प्रसिद्धिस्तदप्रसिद्धं विदुर्यथा ।

राजेन्द्र ! भवतः कीर्तिश्चतुरो हन्ति वारिधीन् ॥ १३ ॥

यस्येति—यस्य पदस्य प्रसिद्धिः अर्थविशेष बोधने ख्यातिः
नास्ति, तत् पदम् अप्रसिद्धम् विदुः जानन्ति पण्डिताः इति
शेषः । यथा—हे राजेन्द्र ! हे नृपेन्द्र ! भवतः कीर्तिः यशः चतुरः
वारिधीन् समुद्रान् हन्ति गच्छति । अत्र 'हन् धातुः' धातुपाठे
"हन् हिंसागत्योः" इति गृहीत गमनार्थताकोपि न कापि गम-
नार्थे प्रसिद्धः इति अप्रसिद्धम् ।

असंमत माह—

शक्तमप्यर्थमाख्यातुं यत्र सर्वत्र संमतम् ।

असंमतं तमोम्भोजं क्षालयन्त्यंशयो रवेः ॥ १४ ॥

शक्तमिति—यत् पदं अर्थम् अर्थविशेषम् आख्यातुम् वक्तुम्
शक्तमपि समर्थमपि सर्वत्र सर्वेषु काव्येषु न संमतम् नाभिमतम् यस्य
अन्य कविह्यम् काव्येषु अर्थविशेष बोधकता नेष्टा इति भावः,
तत् असंमतम् कथ्यते । यथा—रवेः सूर्यस्य अंशवः किरणाः तमो-
म्भोजम् अन्धकाररूपम् अम्भोजम् पङ्क्तम् क्षालयन्ति दूरीकुर्वन्ति ।
अत्र 'अम्भोज' शब्दः अम्भसः जातः इति व्युत्पत्ति करणेन
'पङ्क्त' रूपमर्थमभिधातुं शक्तोमि कविभिः कमलादन्यस्मिन् अर्थे
नाभिप्रेतः इति कदमार्थे प्रयुक्तः असंमतदोषं जनयति ।

ग्राम्यदोषमाह—

यद्यत्रानुचितं तद्धि तत्र ग्राम्यं स्मृतं यथा ।

द्वादयित्वा सुरान् पुष्पैः पुरो धान्यं क्षिपाभ्यहम् ॥ १५ ॥

यदिति—यत् पदं यत्र यस्मिन् देशे यस्यां भाषायां वा
अनुचितं वक्तुं न युक्तम्, तत् पदम् तत्र तस्मिन् देशे तस्या
भाषायाम् वा ग्राम्यम् स्मृतम् कथितम् । यथा—अहम् सुरान्

देवान् पुष्पैः द्वादयित्वा पित्राय पुरु अग्रतः धान्यं क्षिपामि ।
अत्र 'द्वादयित्वा' 'धान्यम्' 'क्षिपामि' इति पदश्रयम् ग्रामीणपुरुष
प्रयुक्तपदवत् अयुक्तमिति ग्राम्यम् । 'पुष्पैः पूजयित्वा बलिमुप-
हरामि' इति कथनेन तु वक्तृदोषा ।

वाक्यदोषानाह—

पदात्मकत्वाद्वाक्यस्य तद्दोषाः सन्ति तत्र हि ।

अपदस्थास्तु ये वाक्ये दोषास्तान् ब्रूमहेऽधुना ॥१६॥

पदात्मकत्वादिति—वाक्यस्य पदसमूहस्य पदात्मकत्वात् पद-
रूपत्वात् तद्दोषाः पददोषाः तत्र वाक्ये सन्ति । वाक्यस्य पदस-
मुदायरूपत्वेन एकपदगतो दोषः पदं दूषयन् वाक्यमपि दूषयतीति
पददोषः वाक्यदोष एवेति भावः । अधुना सम्प्रति वाक्ये ये
अपदस्थाः पदे अवर्तमानाः दोषाः सन्ति तान् ब्रूमहे कथयामः ।
अनेन वाक्यदोषाणां 'पदात्रिताः' 'वाक्यमात्राश्रिताः' चेति
द्वैविध्यं सूत्रितम् ॥

खण्डितं व्यस्तसम्बन्धमसंमित मपक्रमम् ।

छन्दोरीति यतिभ्रष्टं दुष्टं वाक्यमसत्क्रियम् ॥१७॥

खण्डितमिति—१. खण्डितम्, २ व्यस्तसम्बन्धम्, ३ असंमि-
तम्, ४ अपक्रमम्, ५ छन्दोभ्रष्टम्, ६ रतिभ्रष्टम्, ७ यतिभ्रष्टम्,
८ असत्क्रियम् वाक्यं दुष्टम् सदोषम् भवति ।

खण्डितम्—

वाक्यान्तर प्रवेशेन विच्छिन्नं खण्डितं मतम् ।

यथा पातु सदा स्वामी य मिन्द्रः स्तौति वो निजः ॥१८॥

वाक्येति—यत्र वाक्यम् वाक्यान्तरस्य अन्यवाक्यस्य प्रवेशेन
मध्ये अभिनिवेशेन विच्छिन्नम् झुटितम् तत्र खण्डितम् मतम्

कथितम् । यथा—स्वामी रक्षकः सः जिनः बुद्धः यः युष्मान पातु
रक्षतु यं जिनं इन्द्रः स्तौति । अत्र 'पातु सदा स्वामी वो जिनः'
इति वाक्यम् 'यमिन्द्रः स्तौति' इत्यन्यवाक्यस्य मध्ये प्रवेशेन
झुटितमिति खण्डितम् ।

व्यस्तसम्बन्धम्—

सम्बन्धिपददूरत्वे व्यस्तसम्बन्धमुच्यते ।

यथाद्यः संपदं ज्ञाता देयान्तत्वानिर्वाहताम् ॥ १९ ॥

सम्बन्धीति—सम्बन्धिनाम् परस्परम् अन्वितानां पदानाम्
दूरत्वे असामीप्ये सति व्यस्तसम्बन्धम् उच्यते । यथा—अर्हताम्
जिनस्संपदायविशेषावलम्बिनाम् आद्यः मुख्यः तत्त्वानि ज्ञाता
शास्त्रतत्त्ववित् ऋषभदेव इति उक्तम् वः युष्माकम् सम्पादम्
सम्पत्तिम् देयात् । अत्र 'आद्यः' 'अर्हताम्' इत्यनयोः 'ज्ञाता
तत्त्वानि' इत्ये तयोश्च पदयोः सम्बन्धः पदान्तर व्यवहितत्वेन
झुटितः इति व्यस्तसम्बन्धम् ॥

असंमितम्—

शब्दार्थौ यत्र न तुलाविधृताविव संमितौ ।

तदसंमितमित्याहु वाक्यं वाक्यविदो यथा ॥ २० ॥

शब्दार्थाविति—यत्र यस्मिन् वाक्ये शब्दार्थौ तुलायां मान-
यन्त्रविशेषे विधृतौ त्यस्तौ इव, तुलानिर्णीतसम परिणामताक
वस्तुद्रव्यवत् वा न संमितौ तुलयौ न भवतः ततः वाक्यम् वाक्यविदः
विद्वांसः 'असंमितम्' इति आहुः । यत्र शब्दाः बहवः अर्थाः अल्पः
तत्र असंमितदोषः भवति इति स्पष्टोऽर्थः ।

तदुदाहरणम्—

मानसौकः पतद्यानदेवासन विलोचनः ।

तमोरिषु विपक्षारि प्रियां दिशतु वो जिनः ॥ २१ ॥

मानसेति—मानसे तन्नामके सरसि ओकःस्थानम् यस्य तथा भूतः यः पतन् पक्षी हंसः तदेव यानं वाहनम् यस्य तादृशः यः देवः ब्रह्मा तस्य आसनम् कमलम् तदिव लोचने नेत्रे यस्य सः कमललोचनः इत्यर्थः जिनः बुद्धः वः युष्माकम् तमसः अन्धकारस्य रिषुः नाशकः सूर्यः तस्य विपक्षः राहुः तस्य अरिः शत्रुः विष्णु-रित्यर्थः तस्य प्रिया लक्ष्मीः ताम् दिशतु ददातु । अत्र 'कमल-नेत्रः श्रीजिनः श्रियं ददातु' इति अर्थः शब्दापेक्षया अतीवस्वल्पः इति शब्दार्थयोः अतुल्यत्वात् अप्रमितम् ।

अपक्रमम्—

अपक्रमं भवेद्यत्र प्रसिद्धकमलङ्घनम् ।

यथा भुक्त्वा कृतस्नानो गुरुन्देवांश्च वन्दते ॥ २२ ॥

अपक्रममिति—यत्र यस्मिन् वाक्ये प्रसिद्धस्य शास्त्रादौ रूपा-तस्य क्रमस्य लङ्घनम् भवेत् तत् अपक्रमम् कथ्यते । यथा भुक्त्वा भोजनम् कृत्वा कृतम् स्नानम् येन सः तादृशः गुरुन् देवान् च वन्दते नमस्करोति । अत्र 'पूर्वं स्नानं ततो देववन्दनम् ततो गुरुवन्दनम् तदनन्तरं भोजनम्' इति क्रमस्य लङ्घनात् अपक्रमम् ।

छन्दोभ्रष्टम्—

छन्दो शास्त्र विरुद्धं यच्छन्दोभ्रष्टं हि तद्यथा ।

स जयति जिनपतिः परब्रह्ममहानिधिः ॥ २३ ॥

छन्द इति—यत् वाक्यम् छन्दः शास्त्रस्य विरुद्धम् अननु-कूलम् भवति तत् छन्दोभ्रष्टम् भवति । यथा—परस्य उत्कृष्टस्य ब्रह्मणः ब्रह्मज्ञानस्येत्यर्थः महानिधिः निलयः सः प्रसिद्धः जिनः

बुद्धः जयति । अत्र 'स' इत्याद्याक्षरोत्तरम् 'जयति' इति नगणस्य न्यासात् 'वक्तुं नाद्यान्नसौ स्याताम्' इत्याद्यनुष्टुबलक्षणस्यासंघट-नात् छन्दोभ्रष्टम् ।

रीतिभ्रष्टम्—

रीतिभ्रष्टमनिर्वाहो यत्ररीतेर्भवेद्यथा ।

जिनो जयति स श्रीमानिन्द्राद्यसर्वान्दितः ॥ २४ ॥

रीतिभ्रष्टमिति—यत्र यस्मिन् वाक्ये रीतेः मैरुडी वैदर्भ्यादेः अनिर्वाहः निर्वहणम् न भवेत् अनिष्टरीत्यन्तरेण खण्डितत्वादिति भावः, तत् रीतिभ्रष्टम् कथ्यते । यथा—इन्द्रादिभिः सुरेन्द्रप्रभृतिभिः अमेरेः देवैः वन्दितः नुतः श्रीमान् शोभासम्पन्नः सः जिनः बुद्धः जयति । अत्र प्रथमे पादे पदानां समास शून्यत्वेन "असं-मस्तपदापरा" इति वक्ष्यमाणलक्षणा वैदर्भी रीतिः, द्वितीये पादे तु सभा स सद्भावात् "एका भूयः समासास्यात्" इत्युक्तलक्षणा गौडीया रीतिः । कविभिः आदौ अन्ते च एका एव रीतिः प्रयुज्यते, अत्र तु न तथा इति रीतिभ्रष्टम् ।

यतिभ्रष्टम्—

पदान्तर्विरतिः प्रोक्ता यतिभ्रष्टमिदं यथा ।

नमस्तस्मै जिनस्वामिने सदा नेमयेर्हते ॥ २५ ॥

पदान्तरिति—पदस्य सुप्तिङन्तात्मकस्य अन्तः मध्ये विरतिः विरामः यतिभ्रष्टम् प्रोक्ता । यथा—जिनः बुद्धः स्वामी अवलम्बनम् यस्य तस्मै, अर्हते तन्नामक सम्प्रदायविशेष प्रवर्तकाय नेमये तन्नाम्ने पुरुषविशेषाय सदा नमः । अत्र पूर्वाद्धस्य 'स्वामिने' इति यदस्य मध्ये 'मि' इत्यत्र एव विरतिः अतः यतिभ्रष्टम् ।

क्रियापद विहीनं यत्तदसत्क्रियमुच्यते ।

यथा सरस्वतीं पुष्पैः श्रीखण्डैर्घुमृणैः स्तवैः ॥ २६ ॥

क्रियापदेति—यत् वाक्यम् क्रियापदेन विहीनम् रहितम् भवति तत् असत्क्रियम् उच्यते । यथा—सरस्वतीम् वाग्देवताम् पुष्पैः पूजयामि, श्रीखण्डैः चन्दनैः घुमृणैः कुंकुमैः सुलिम्पामि स्तवैः प्रार्थयामि । अत्र 'पूजयामि' इत्यादीनाम् क्रियापदानाम् अभावात् असत्क्रियम् ।

सम्प्रति अर्थदोषानाह—

देशकालागमावस्था इत्यादिषु विरोधिनम् ।

काव्येष्वर्थं न बध्नीयाद्विशिष्टं कारणं विना ॥ २७ ॥

देशेति—देशः कर्णाटादिः कालः वसन्तप्रभृतिः आगमः शास्त्रम् अवस्था दशा इवम् पृथिव्यादि आदिशब्देन रीतिप्रकृत्यादीनां ग्रहणम् तेषु विरोधिनम् विपरीतम् अर्थम् विशिष्टम् असामान्यम् कारणम् विना काव्येषु न बध्नीयात् न रचयेत् ।

उदाहरति—

प्रवेशे चैत्रस्य स्फुट कुटज राजिस्मितदिशि,

प्रचण्डे मार्तण्डे हिमकणसभानोष्म महसि ।

जलक्रीडायातुं मरुसरसि बाल द्विपकुलै,

मदेनान्धं विध्यन्त्यसम शरपातैः प्रशमिनः ॥ २८ ॥

प्रवेश इति—स्फुटा पुष्पिता कुटजानाम् तदाख्यवृक्षविशेषाणाम् राजिः पङ्क्तिः सा एव स्मितम् ईषद्वासः यासाम् तादृशदिशः यत्र तस्मिन् चैत्रस्य मन्त्रान्नौ मासस्य प्रवेशे आरम्भे, हिमकणसमानम् तुषारविन्दुवत् शीतलमित्यर्थः उष्ममहः उष्णातेजः यस्य

तस्मिन् मार्तण्डे सूर्ये प्रचण्डे सति तीक्ष्ण किरणे सति प्रशमिनः शान्ति शालिनः क्षमाशीलाः वा पुरुषा मरुः निर्जलः देशः विशेषः तस्य यत् सरः तस्मिन् जलक्रीडायै आयाताम् आगतम् मदेन अन्धम् अत्युन्मत्ततया किञ्चिदपि न पश्यन्तम् बालाः अप्राप्तयौवनाः ये द्विपाः हस्तिनः तेषाम् कुलम् समूहम् असन्न-शरपातैः अनुपमवाण वृष्टिभिः विध्यन्ति प्रहरन्ति । अत्र वसन्त-मासे चैत्रे कुटजानां सज्जावः इति काल विरुद्धम् तेषां नियमेन वर्षाकाले एव उत्पत्तेः । तेजोमयमूर्तिः सूर्यः हिमवत् शीतलः इति द्रव्यविरुद्धम् । यौवनसम्पन्न हस्तिनामेव मदान्धता न तु बालहस्तिनाम्, अत्र तु बालहस्तिनामेव मदान्धत्वम् उक्तम् इति अवस्थाविरुद्धम् । निर्जले मरुदेशे सरः सज्जावः इति देश विरुद्धम् । क्षमाशीलाः (प्रशमिनः) विध्यन्ति इति आगमविरुद्धम् ।

इति दोषविषयनिषेकैरकलङ्कित मुज्ज्वलं सदा विबुधैः ।
कविहृदयसागरोत्थित ममृत मिवास्वाद्यते काव्यम् ॥

इतीति—विबुधैः पण्डितैः इति उक्तप्रकाराः दोषाः एव विषाणि तेषाम् निषेकाः सम्पाताः तैः सह एकीभावाः इत्यर्थः तैः अकलङ्कितम् अदूषितम्, उज्ज्वलम् सद्गुणालङ्कारालङ्कृतत्वेन प्रकाशमानम्, कवेः हृदयम् एव सागरः तस्मात् उत्थिकम् उत्पन्नम् काव्यम् अमृतम् इव आस्वाद्यते अनुभूयते । यद्वा विबुधैः देवैः अमृतम् इव विबुधैः पण्डितैः काव्यम् आस्वाद्यते इति योजना । शेषं पूर्ववत् ।

इति श्रीमद्भारवद्भवंशोद्भव, दौर्गादिति, ईश्वरीदत्त शास्त्रि

विरचितायां प्राज्ञमनोरञ्जन्याख्यायां

व्याख्यायां द्वितीयः परिच्छेदः ॥

उदाहरणम्—

तृतीयः परिच्छेदः

काव्ये गुणानामुपयोगमाह—

अदोषावपि शब्दार्थौ प्रशस्येते न वैर्विना ।

ता निदानीं यथाशक्ति ब्रूमोभिव्यक्तये गुणान् ॥१॥

अदोषाविति—यैः गुणैः विना अदोषौ अपि पूर्वोक्त लक्षण दोषशून्यौ अपि शब्दार्थौ न प्रशस्येते प्रशंसनीयौ न भवतः इदानीम् तान् गुणान् यथाशक्ति शक्त्यनुसारम् अभिव्यक्तये परिस्फुटार्थम् ब्रूयः वचनः ।

के ते इत्याह—

औदार्यं समता कान्तिरर्थव्यक्तिः प्रसन्नताः ।

समाधिः श्लेष ओजोय माधुर्यं सुकुमारता ॥ २ ॥

औदार्यमिति—१ औदार्यम्, २ समता, ३ कान्ति, ४ अर्थ-व्यक्तिः, ५ प्रसन्नता, ६ समाधिः, ७ श्लेषः, ८ ओजः, ९ माधुर्यम्, १० सुकुमारतय इति ते गुणाः दश सन्ति ।

औदार्यस्य लक्षणम्—

पदानामर्थ चार्तत्वं प्रत्यायक पदान्तरैः ।

मिलितानां यदाधानं तदौदार्यं स्मृतं यथा ॥ ३ ॥

पदानामिति—यत् अर्थस्य वाच्यस्य वर्णनीयस्य वस्तुनः इत्यर्थः चारुत्वम् रमणीयता तस्य प्रसायकानि अभिधायकानि पदान्तराणि अन्यपदाः तैः सह मिलितानाम् संयुक्तानाम् पदानाम् आधानम् विन्यासः रचनेति यावत् तद् औदार्यम् स्मृतम् कथितम् ।

गन्धेभ विभ्राजितधाम लक्ष्मी-

लीलाम्बुजच्छत्रमपास्य राज्यम् ।

क्रीडागिरौ रैवत के तपांसि

श्रीनेमिनाथोत्र चिरंचकार ॥४॥

गन्धेभेति—श्रीनेमिनाथः श्रीयुतः नेमिनामकः प्रभुः गन्धेभाः गन्धहस्तिनः तैः विभ्राजितम् विराजितम् धाम भवनम् यस्मिन् तत्, लक्ष्मीः विष्णुपत्नी तस्याः लीलाम्बुजम् क्रीडार्थं कमलम् तदिव छत्रम् यस्मिन् तत् लक्ष्मीलीलाकमलं कमनीयच्छत्रं लक्षितमित्यर्थः राज्यम् अपास्य सत्ता क्रीडागिरौ खेलोपयोगिनि पर्वते अत्र अस्मिन् रैवतके तन्नाम्नि पर्वत विशेषे चिरम् दीर्घकालपर्वन्तम् तपांसि चकार । अत्र एकाकी 'इभ' शब्दः 'न तादृशीम् अर्थमनोहरताम् जनयति यादृशीं स 'गन्ध' शब्देन संमिलितः सन् जनयति; एकाकी 'अम्बुज' शब्दः तम् अर्थं चमत्कारम् न उत्पादयति यम् स 'लीला' शब्देन युक्तः सन् करोति; एवम् केवल 'गिरि' शब्दः न तादृशं वैचित्र्यम् आवहति यादृशं स 'क्रीडा' शब्देन अन्वितः सन् विदधाति इति इभाम्बुजगिरि शब्दानां क्रमेण रमणीयता प्रतिपादकैः गन्धलीला क्रीडाशब्दैः सह संमिलितानाम् आधानात् औदार्यम् ।

समतां कान्तिं च लक्षयति—

बन्धस्य यदवैषम्यं समता सोच्यते बुधैः ।

यदुज्ज्वलत्वं तस्यैव साकान्तिरुदितायथा ॥ ५ ॥

बन्धस्येति—बन्धस्य सन्दर्भस्य यत् अवैषम्यम् विषमताऽभावः समगुणवर्ण विशिष्टत्वेन समानता इतिभावः स बुधैः पण्डितैः

समता उच्यते । तस्यैव बन्धस्यैव यत् उज्ज्वलम् बन्धचारुत्वचौर
विसन्धि विसर्गलोपाद्यभावेन दीप्तिमत्त्वम् साकान्तिः तन्नामकः
गुणः उदिता कथिता ।

समतामुदाहरति—

कुशकलश विसारिस्फारलावण्यधारा-
मनुवदति यदङ्गा सङ्गिनी हारवलिः ।
असदृश महिमानं तामनन्यो पमेयाम्
कथय कथमहंते चेतसि व्यञ्जयामि ॥ ६ ॥

कुचेति—यस्याः अङ्गा सङ्गिनी अङ्गगता हारवलिः हाररूपा
लता कुचकलसयोः स्तररूपकुम्भयोः विसारिणी प्रसरणशीला
स्फारा स्फीता दीर्घेति यावत् या लावण्यस्य “मुक्ताफलेषु
छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिति
स्मृतम् ” इत्युक्तस्वरूपस्य कान्तिविशेषस्य धारा सतन्तिः ताम्
अनुवदति अनुकरोति, असदृश महिमानम् असाधारण गुण
प्रभावाम् अनन्योपमेयाम् अन्याभिः स्त्रीभिः उपमातुम् समीकर्तुम्
अग्याम्, ताम् मत्कृतप्रत्यक्षाम् स्त्रियम् अहम् ते चेतसि हृदये
कथम् केन प्रकारेण व्यञ्जयामि प्राकटीकरोमि । यत्र केषाञ्चिद्
पदानां माधुर्यम् केषाञ्चिच्च श्रुतिकटुत्वम् तत्र बन्धस्य वैषम्य
मुच्यते । अत्र तु सर्वाण्येव पदानि समानां मधुरतां प्रकटयन्तीति
समतागुणः ।

कान्तिमुदाहरति—

फलैः कृषाहारः प्रथममपि निर्गत्य सदना-
दनासक्तः सौख्ये कचिदपि पुरा जन्मनि कृती ।

तपस्यन्तश्रान्तं ननु वनभुवि श्रीफलदलै-
रखण्डैः खण्डेन्दोश्चिर मकृतपादार्चनमसौ ॥ ७ ॥

फलैरिति—कृतीधन्यः असौ पुरुषः पुरा जन्मनि पूर्वजन्मनि
प्रथममपि बाल्यावस्थायामेव सद्गतात् गृहात् निर्गत्य बहिर गत्वा
गृहस्थाश्रमम् त्यक्त्वा इति भावः फलैः कृषः रचितः कृतः इति
यावत् आहारः भोजनम् येन तादृशः कचिदपि कस्मिंश्चिदपि
सौख्ये सुखसाधके वस्तुनि अनासक्तः आसक्तिं न कुर्वन्,
अश्रान्तम् अगणितश्रमम् तथा भवति तथा तपस्यन् तपः कुर्वन्, ननु
निःसन्देहम् वनभुवि वनप्रदेशे अखण्डैः अभ्यैः श्रीफलस्य विल्व-
वृक्षस्य दलैः पत्रैः खण्डेन्दोः शिवस्य पादयोः चरणयोः अर्चनम्
पूजनम् चिरम् दीर्घकालपर्यन्तम् अकृतं कृतवान् । अत्र ‘फलैः’
‘कृषाहारः’ इत्यादिस्थलेषु विसर्गलोपो नास्ति । ‘निर्गत्य’ इत्यादि-
स्थलेषु संयुक्तस्य ‘त्य’ इत्यस्य बलेन ‘ग’ इत्यस्य ‘नि’ गुरुत्वम्,
तथा संयुक्तस्य ‘ग’ इत्यस्य सामर्थ्येन ह्रस्वस्य ‘नि’ इत्यस्य गुरुत्वम्,
‘तपस्यन्तश्रान्तम्’ ‘खण्डेन्दोश्चिरम्’ इत्यादि सन्धयश्च न विरूपाः
इति प्रथमपरिच्छेदोक्तं सम्पूर्णबन्ध चारुत्वसाधकानां सद्भावात्
बन्धस्य उज्ज्वलत्वमस्तीति कान्तिगुणः समुल्लसति ।

अर्थव्यक्तिः—

यदजेयत्वमर्थस्य सार्थव्यक्तिः स्मृता यथा ।
त्वत्सैन्यरजसा सूर्ये लुप्ते रात्रिरभूद्दिवा ॥ ८ ॥

यदिति—यत् अर्थस्य वर्णनीयस्य वस्तुनः अनेयत्वम् नेयत्वम्
अभिधाव्यतिरिक्तं वृत्ति बाध्यत्वम्, न नेयत्वम्, अनेयत्वम् सुखेन
ज्ञेयत्वम् सा अर्थव्यक्तिः स्मृता कथिता । यथा—हे राजन् !
तव सैन्यस्य सेनायाः रजसा पादाहतिसमुथितधूल्या सूर्ये लुप्ते

आच्छादिते सति दिवा दिवसे अपि रात्रिः अभूत् । अत्र रात्रिः
कारणम् सूर्यलोपः सूर्यलोपस्य कारणम् रजः रजसः कारणम्
सैन्यम् इत्यर्थबोधे न कापि क्लृप्ता इति अर्थव्यक्तिः ।

प्रसन्तिः—

झटित्यर्थार्पकत्वं यत्प्रसन्तिः सोच्यते बुधैः ।

कल्पद्रुम इवाभाति वाञ्छितार्थप्रदोजिनः ॥ ९ ॥

झटितीति—यत् झटन्ति अविलम्बेन पठनश्रवणसमकालम्
एवेति भावः अर्थार्पकत्वम् अर्थप्रसायकत्वम् सा बुधैः पण्डितैः
प्रसन्तिः उच्यते । यथा—वाञ्छितार्थप्रदः अभीष्टदः जिनः कल्प-
द्रुमः इव कल्पवृक्षः इव आभाति शोभते । अत्र सद्यः अर्थस्य
प्रतीति भवतीति प्रसन्तिः ।

समाधि—

स समाधिर्यदन्यस्य गुणोऽन्यत्र निवेश्यते ।

यथाश्रुभिररिस्त्रीणां राज्ञः पल्लवितं यशः ॥ १० ॥

स इति—यत् अन्यस्य वस्तुनः गुणः धर्मः अन्यत्र अन्यस्मिन्
वस्तुनि निवेश्यते समर्थते स समाधिगुणभवति । यथा अरिस्त्रीणाम्
शत्रुपत्नीनाम् अश्रुभिः पतिमरणशोकजन्यैः नेत्रजलैः राज्ञः यत्रः
कीर्तिः पल्लवितम् संजातपत्रम् अस्ति वृद्धिं गतमिति भावः । अत्र
लतावृक्षादिधर्मः पल्लवितत्वं यशसि समारोपितः इति समाधि ।

श्लेषौजोगुणौ लक्षयति—

श्लेषो यत्र पदानि स्युःस्यूतानीव परस्परम् ।

ओजः समासभूयस्त्वं तद्गद्येष्वतिसुन्दरम् ॥ ११ ॥

श्लेष इति—यत्र यस्मिन् बन्धे पदानि शब्दाः परस्परम्
मिथः स्यूतानीव सम्मिलितानीव एकसूत्र प्रोतमणिवत् संश्लिष्टानि

इत्यर्थं भवन्ति तत्र श्लेषः गुणः भवति । समासभूयस्त्वम् बहुस-
मासशालित्वम् ओजः भवति । यत्र समासाधिक्यं भवति तत्र
ओजः गुणः भवतीति स्पष्टोऽर्थः । तत् ओजः गद्येषु गद्यकाव्येषु
अतिसुन्दरम् अतिरमणीयम् भवति ।

श्लेषोदाहरणम्—

मुदा यस्योद्गीतं सह सहचरीभिर्वनचरैः

मुहुः श्रुत्वा हेलोद्धृतधरणिभारं भुजबलम् ।

दरोद्गच्छद्दर्भाङ्कुर निकरदम्भात्पुलकिताः

चमत्कारोद्रेकं कुलशिखरिणस्तेपि दधिरे ॥१२॥

मुदेति—ते प्रसिद्धाः कुलशिखरिणः “महेन्द्रो निषधः सह्यः
मुक्तिमान् पारिपावकः । विन्ध्यो हिमगिरिश्चैव सप्तैते कुलपर्वताः”
इत्युक्तनामानः कुलपर्वताः अपि वनचरैः भिल्लैः सहचरीभिः
स्त्रीभिः सह मुदा आनन्देन सह उद्गीतम् उच्चैः गीतम् स्तुतम्
हेलया लीलया अनायासेनेति भावः उद्धृतः दूरीकृतः धरणेः
पृथिव्याः भारः दुष्टराजसमुदायरूपः येन तत् यस्य नृपस्य
भुजयोः बाह्वोः बलम् पराक्रमम् मुहुः पुनः पुनः श्रुत्वा दरोद्ग-
च्छन्तः ईषत् विकसन्तः ये दर्भस्य कुशस्य अङ्कुराः तेषां निकरस्य
समूहस्य दम्भात् व्याजात् पुलकिताः जातरोमाश्चाः सन्तः
चमत्कारोद्रेकम् आश्चर्यातिशयम् दधिरेदधुः । अत्र सर्वाण्येव
पदानि राजकीर्तिदिगन्तस्यापित्वरूपार्थबोधने एकसूत्रनिबद्धमणय
इव स्यूतानि प्रतिभान्ति इति ओजः ।

गद्येन ओजोगुणमुदाहरति—

समराजिर स्फुरदरिनरेश करिनिकर शिरः सरस ।

सिन्दूर पूरपरिचयेनेवागणितकरतलो देवः ॥१३॥

समरेति—हे देवः ! समराजिरे युद्धक्षेत्ररूपाङ्गणे स्फुरन् राज-
मानः यः अरिनरेणानाम् शत्रुभूपतीनाम् करिनिकरः हस्तिमूहः
तस्य शिरः सु ये सरसाः आर्द्राः ये सिन्दूरः पूराः सिन्दूरकुल्याः
तेषां परिचयेन संसर्गेण इव अरुणितम् रक्तीकृतम् करतलम्
यस्य तादृशः अस्ति त्वम् इति शेषः । अत्र समासस्य बाहुल्यम्
इति ओजोगुणः ।

माधुर्यसौकुमार्ययोर्दृष्टि-
शब्दे

सरसार्थपदत्वं यत्तान्माधुर्यमुदाहृतम् ।

अनिष्टुराक्षरत्वं यत्सौकुमार्यमिदं यथा ॥ १४ ॥

सरसेति—यत् सरसः रसविशिष्टः अर्थः अस्ति येषु तादृशानि
पदानि यत्र तस्य भावः तत्त्वम् रसान्वितार्थ बोधकशब्द विशि-
ष्टत्वम् इत्यर्थः तत् माधुर्यम् उदाहृतम् कथितम् । यत् अनिष्टुरा-
क्षरत्वम् परुषवर्णयुक्तत्वम् तत् सौकुमार्यम् कथितम् ।

माधुर्योदाहरणम्—

फणमणि किरणालीस्यूतचञ्चन्निचोलः

कुचकलनिधानस्येव रक्षाधिकारी ।

उरसि विशदहारस्फारता मुज्जिहानः

किमिति करसरोजे कुण्डली कुण्डलिन्याः ॥ १५ ॥

फणीति—फणे यः मणिः तस्य किरणाल्या किरणसमूहेन
स्यूतः संश्लिष्टः चञ्चन् कान्तिमान् निचोलः कञ्चुकः यस्य
तादृशः कुचकलसौ स्तनकुम्भौ एव विधानम् निधिः तस्य रक्षा-
धिकारी इव रक्षणाधिकारवानिव रक्षां कर्तुम् आदिष्टः इवेति
भावः, उरमि वक्षस्थले स्त्रियाः इति भावः विशदस्य स्वंजलस्य
हारस्य स्फारताम् दैर्घ्यम् उज्जिहानः कलयम् प्रकयन् इति यावत्

कुण्डली सर्पः कुण्डलिन्याः कुण्डलभूषितया युवत्याः इति शेषः
करसरोजे हस्तकमले किमिति किमर्थम् वर्तते इति शेषः स्तनमण्ड-
लरूपकोषरक्षण नियुक्तस्थ सर्पस्य स्वाधिकारस्थानं स्तनमण्डलं
त्यक्त्वा करकमले स्थितिकिमर्था इति भावः । कस्याश्चित् रमण्या
हस्ते स्थितं हारं दृष्ट्वा सर्पोऽयमिति निश्चितततः कस्यचित्
कामिनः भ्रान्तेः वर्णनामिदम् । अयं भ्रान्तिवर्णनरूपोर्थः शृङ्गार-
रमेन समाश्लिष्टः इति माधुर्यगुणः ।

सौकुमार्योदाहरणम्—

प्रताप दीपाञ्जन राजिरेव

देव ! त्वदीयः करवाल एषः ।

नो चेदनेन द्विषतां मुखानि

श्यामायमानाति कथं कृतानि ॥ १६ ॥

प्रतापेति—हे देव ! हे राजन् ! त्वदीयः तव अयम् त्वदीयः
एष पुरोवर्तमानः कारवालः खड्गः प्रतापदीपस्य तत्प्रतापदीप-
कस्य अञ्जनराजिः कज्जललेखा एव विद्यते । नो चेत् यदि तव
असत्यम् अस्ति तर्हि अनेन खड्गेन द्विषताम् शत्रूणाम् मुखानि
श्यामायमानानि मलिनाति कथम् कृतानि । अत्र निष्टुराक्षरा
भावात् सौकुमार्यम् गुणः ॥

गुणैरभीभिः परितोनुविद्धं

मुक्ता फलानां मिवदाम रम्यम् ।

देवी सरस्वत्यपि कण्ठ पीठे

करोत्यलङ्कारं तथा कवित्वम् ॥ १७ ॥

गुणैरिति—देवी दीप्तिमती सरस्वती अपि गुणैः सूत्रैः अनु-

विद्धम् प्रोक्तम् रम्यम् मनोहरम् मुक्ताफलाणाम् दाम हारम् इव
अभीभिः उक्तलक्षणैः गुणैः परितः सर्वतः अनुविद्धम् युक्तम्
कवित्वम् काव्यम् अलङ्कारतया भूषणभावेन कण्ठपीठे गलनाले
करोति धारयतीत्यर्थः । यथा कान्तया शोभावर्द्धनार्थम् कण्ठे
हारः समर्प्यते, एवम् सरस्वत्या कण्ठास्त्रलङ्कारार्थं काव्यं निर्मीयते
इति भावः । एतेन कविता स्वभावतः सौन्दर्यशालिना अपि
सरस्वत्या मण्डनम् किमु न नराणाम् इति काव्यमहिमातिशयः
सूचितः ॥

इति श्रीमद्गुरोडव्यंशोद्भव दौर्गादत्ति, ईश्वरीदत्तशास्त्री
रचितायां प्राज्ञमनोरञ्जनाख्यायां
व्याख्यायां तृतीतः परिच्छेदः

चतुर्थः परिच्छेदः

अथालङ्काराणां काव्य उपयोगमाह—

दोषैर्मुक्तं गुणैर्युक्तमपि येनोज्झितं वचः ।
स्त्रीरूपमिव नो भाति तंभुवेऽलं क्रियोच्चयम् ॥ १ ॥

दोषैरिति—दोषैः पूर्वोक्तानर्थत्वादभिः मुक्तम् रहितम् गुणैः
औदार्यादिभिः युक्तम् अपि वचः वाक्यम् कवेः न तु जनसा-
मान्यस्येति भावः अन्यथा 'गां समानय' 'ग्रामं गच्छ' इत्यादि-
लौकिक वाक्यानामपि काव्यत्वापक्षेः येन अलङ्कारसमुदायेन
उज्झितम् रहितम् सव स्त्रीरूपम् इव स्त्रियाः सौन्दर्यम् इव नो

भाति शोभते तम् अलङ्कियोच्चयम् अलङ्कारसमुदायम् भुवे
कथयामि । यथा निर्दोषापि गुणगणचणापि रमणी भूषणैर्विनो-
रमणीया न प्रतिभाति, एवं दोषशून्यमपि गुणान्वितमपि काव्य-
मलङ्कारैर्विना सहृदय हृदयहारितां नोपयातीति अलङ्कारा अपि
गुणदोषवत् परमावश्यकः सन्तीति भावः ।

अलङ्कारनामान्याह :—

चित्रं वक्रोक्तयनुप्रासौ यमकं ध्वन्यलङ्कियाः ।
अर्थालङ्कृतयो जातिरूपमा रूपकं तथा ॥ २ ॥
प्रतिवस्तूपमा भ्रान्तिमानाक्षेपोऽथ संशयः ।
दृष्टान्तव्यतिरेकोवापह्नुति स्तुत्ययोगिता ॥ ३ ॥
उत्प्रेक्षार्थान्तरन्यासः समासोक्तिर्विभावना ।
दीपकातिशयो हेतुः पर्यायोक्तिः समाहितम् ॥ ४ ॥
परावृत्तियथासंख्यं विषमः स सहोक्तिकः ।
विरोधोवसरः सारं सश्लेषश्च समुच्चयः ॥ ५ ॥
अप्रस्तुत प्रशंसा स्यादेकावल्यानुमापि च ।
परिसंख्या तथा प्रश्नोत्तरं सङ्कर एव च ॥ ६ ॥

चित्रमिति—चित्रादीनि सङ्करान्तानि अलङ्कारनामानि ज्ञे-
यानि । तेषु चित्रम्, वक्रोक्तिः अनुप्रासः यमकम् इमे चत्वारः
ध्वन्यलङ्कियाः शब्दालङ्काराः सन्ति । जात्यादयः सङ्करान्ताः
पञ्चत्रिंशत् अर्थालङ्कृतयः अर्थालङ्काराः सन्ति अन्यत् स्पष्टम् ।

चित्रालङ्कारलक्षणम्—

यत्राङ्गसन्धितद्रूपैरक्षरैर्वस्तुकल्पना ।
सत्यां प्रसक्तौ तच्चित्रं तच्चित्रं चित्रकृचयत् ॥ ७ ॥

यत्रेति—यत्र यस्मिन् बन्धे वस्तुनः छत्रकमलचामररूपाद्यर्थस्य कलना रचना अङ्गाताम् सन्धिषु संयोगेषु तद्रूपैः तदनुसारिभिः अङ्गतत्सन्धि सन्घटनायाम् उपकारकैः इत्यर्थः अक्षरैः भवति तत्र प्रसक्तौ प्रसादगुणे सत्ताम् चित्रम् चित्रालङ्कारः उच्यते । यत् च चित्रकृत् एकस्वरैक व्यञ्जनविशिष्टत्वेन आश्चर्यजनकम् भवति तदपि चित्रम् कथ्यते । यत्र नानाविधबन्ध विरचनलब्धचातुर्येण कविना छत्रकमलाद्याकार तदङ्ग तत्सन्धि सङ्कुलनानुकूला वर्णाः एकस्वरा एकव्यञ्जना वा शब्दाः प्रयुज्यन्ते स चित्रालङ्कारो भवतीति स्फुटोऽर्थः ।

उदाहरणम्—

जनस्य नयनस्थानध्वान एनश्छिनत्त्विनः ।
पुनः पुनर्जिनः पीतज्ञानध्यानधनः समः ॥ ८ ॥

जनस्येति—जनस्य नरस्य नयनयोः स्थानम् यस्य सः नयन-स्थानः मुक्तिमार्गप्रदर्शकत्वेन नेत्रतुल्यः इत्यर्थः ध्वानः मोक्षपथ-कथकं वचः यस्य तादृशः पीनम् परिपक्वम् च तत्र ज्ञानम् पीन-ज्ञानम्, ध्यानम् ब्रह्मचिन्तनम्, पीनज्ञानम् च ध्यानं च पीनज्ञान-ध्याने, ते इव धनम् यस्य तथोक्तः इनः स्वामी सः प्रसिद्धः जिनः बुद्धः नः अस्माकम् एनः पापम् पुनः पुनः वारंवारम् द्विनन्तु नाशयतु ।

लक्षणसमन्वयः—

अत्र अक्षराणाम् षोडशदलकमलबन्धे गोमूत्रिकाबन्धे च तदाकाराङ्ग सन्धिसमुत्पत्ति समनुकूलत्वेन उपयोगः इति आकार-चित्रम् । षोडशदलमल गोमूत्रिकाचित्रे ग्रन्थान्ते अवलोकनीये ।

एकस्वर चित्रोदाहरणम्—

गणवर गणवर कर तर चरण

परपद शरणगजन पथकथक ।

अमदन गतमद गजकर यमल

शममय जय भयघनवन दहन ॥ ९ ॥

गणेति—गणेषु नरसमुदायेषु वराः श्रेष्ठाः तेषां गणः समूहः तस्य वरं अभीष्टम् तस्य करतरौ अतिशयेन साधकौ चरणौ यस्य तत्सम्बुद्धौ, हे परपद हे अनिर्वचनीयधाम शालिन् ! शरणम् गच्छन्तीति शरणगाः शरणागताः ये जनाः तेषाम् पथकथकः मोक्षमार्गप्रदर्शकः तत्सम्बुद्धौ । हे अमदन कामविकारविवर्जित ! हे गतमद निरभिमान ! गजकरवत् हस्तिशुण्डादण्डवत् करयमलम् हस्तद्वन्द्वम् यस्य तत्सम्बुद्धौ हे गजकरयमल हे शममय शान्ति मयमूर्ते ! भयम् भीतिः तदेव घनवनम् तस्य दहनः अग्निः विना-शकः इत्यर्थः तत्सम्बुद्धौ हे भयघनवनदहन ! जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व ।

लक्षणसमन्वयः—

अत्र सर्वेषां मेवाक्षराणामकार रूपैकस्वर विशिष्टत्वेन एक स्वरचित्रम् ।

स्वरचित्रभेदं मात्राच्युतक मुदाहरति—

मूलस्थितिमधः कुर्वन् पात्रैर्जुष्टो गताक्षरैः ।

विटः सेव्यः कुलीनस्य तिष्ठतः पार्थक्यस्य सः ॥ १० ॥

मूलस्थितिमिति—मूलस्थितिम् स्ववंशमर्यादाम् अधः कुर्वन् अनादरयम् दुराचारपथे गच्छन् गताध्यौः मूर्खैः पात्रैः नाटक-दीक्षितैः विदूषकादिभिः जुष्टः सेवितः स विटः “सम्भोगहीनसम्पद् विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः । वेशोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम्” इत्युक्तलक्षणः नाटकपात्रविशेषः पथि सदा-

चारमार्गे तिष्ठतः कस्य कुलीनस्य सत्कुलसम्भूतस्य पुरुषस्य
सेव्यः पूजनीयः ? न कस्योपीति भावः । ' विटः ' इत्यत्र इकार-
प्रश्लेषात् अर्थान्तरम् निःसरति-भूतानाम् जटानाम् स्थितिम्
अथः भूतले कुर्वन् गतः आसमन्तात् क्षरः नाक्षः येषां तैः पात्रैः
पात्रैः "पात्रं सुवादौ पर्णे च" इति विश्वः जुष्टः युक्तः स वटः
कौ पृथिव्याम् लीनस्य मार्गश्रमेण वैक्तव्यम् (खेदम्) गतस्य
तिष्ठतः गतिनिवृत्तिं कुर्वतः पथिकस्य सेव्यः आश्रययोग्यः ।

लक्षणसमन्वया—

अत्र ' विटः ' इत्यत्र इकारच्युतिः समग्रमेव पदार्थं परिवर्त-
यन्ती वैचित्र्यातिशयं जनयतीति मात्राच्युतकम् ।

स्वरचित्रभेदं विन्दुच्युतकमुदाहरति—

धर्माधर्मविदः साधुपक्षपातसमुद्यताः ।

गुरूणां वञ्चने निष्ठा नरके यान्ति दुःखिताम् ॥११॥

धर्मोते-धर्मम् एव अधर्मम् विदन्ति जानन्ति इति तथोक्ताः
साधूनाम् सज्जनानाम् पक्षस्य सहायस्य मतस्य वा पाते पातने
समुद्यताः संनद्धाः गुरूणाम् पूज्यान् पित्रादीनाम् वञ्चने प्रतारणे
निष्ठाः साग्रहाः तत्पराः इति यावत् नरके दुःखिताम् दुःख-
भाक्ताम् यान्ति दुःखमनुभवन्तीत्यर्थः । ' वञ्चने ' इत्यत्र विन्दुति-
ष्ठासनात् अन्योऽर्थः समाविर्भवति-हे नर ! पुरुष ! धर्माधर्मविदः
धर्माधर्मनिर्णयनिपुणाः साधुपक्षपातसमुद्यताः साधूनाम् सज्जना-
नाम् पक्षपाते सहायतायाम् समुद्यताः बह्वपरिकराः गुरूणाम्
पूज्यपुरुषाणाम् वचने आज्ञायाम् आज्ञापालने इति भावः निष्ठाः
तत्पराः के पुरुषाः दुःखितां यान्ति ? न केपीत्यर्थः ।

लक्षणसमन्वयः—

अत्र ' वञ्चने ' इत्यत्र विन्दुच्युतिः स्वपहिन्ना नव्यमर्थं
प्रकाशयन्ती आश्चर्यमाविष्करोतीति विन्दुच्युतकं नाम चित्रम् ।

एकव्यञ्जन चित्रम्—

ककाकुक्कु केकाङ्क केकिकौकै ककुः ककः ।

अकुकौकः काक कका ऋकाकु कुककाङ्कुः ॥१२॥

केति-केन उपलक्षितः काकुः ध्वनिः येषां ते ककाकवः केका
कूजितविशेषः अङ्कम् चिन्हम् येषाम् ते केकाङ्काः केकाङ्काकेका-
ङ्काश्च केकितः मयूराः केकाङ्ककेकिनः कङ्काश्च कोकाङ्ककेकि-
नश्च कोकाः चक्रवाकाश्च कङ्ककेकाङ्क केकिकोकाः ककावश्चते
कङ्ककेकाङ्क केकिकोकाः ककाकुक्कु केकाङ्क केकिकोकाः तेषाम्
एकाकुः भूमिः निवासस्थानम्, कवः कुत्सिताः न कवः अकवः
कम् जलमेव ओकः स्थानम् येषां ते कौकसः काकाः एव का-
ककाः अकवः कौकमश्च ते काककाः अकुकौकः काककाः
तेषाम् अका माता ऋचः वेदवचांसि एव काकवः ध्वनयः तेषाम्
कुक्कुः उच्चारकः ऋकाकु कुक्कुः ऋकाकु कुक्कुश्चासौ कः ब्रह्मा
सः अङ्के यस्य सः ऋकाकु कुक्कुकाङ्कः विष्णुः तस्य कुः निवास
स्थानम् शयनस्थानम् वा ककः केन वायुना उपलक्षितम् कम्
जलम् यत्र स ककः समुद्रः वर्तते इति शेषः । केषुचिन् पुस्तकेषु
द्वितीया " कुकुकौकः काककाकर्काकुक्कु काङ्कुः " इति पाठः
समुपलभ्यते स एवं व्याख्येयः-कौ पृथिव्यां कवः कुत्सिताः
कुक्कुः कुक्कुश्चते कौकः काककाः कुकु कौकः काककाः तान्
आकपक्षि प्रसादयन्ति इति कुकुकौकः काककाकाः तथा भूताः
याः ऋचः (ऋषयन्ते स्तूयन्ते देवाः आभिः) ऋविदमन्त्रविशेषाः
तासान् काकवः ध्वनि विशेषाः तेषाम् कुक्कुः अन्यत् पूर्ववत् ।

लक्षणसमन्वयः—

उल्लिखितः सन्दर्भः ककाररूपैक व्यञ्जन विशिष्टत्वेन कवैर-
लौकिक सङ्कलनाशक्तिं प्रघोषयन् पाठकस्य मनसि विस्मयमुद्-
भावयतीति 'एकव्यञ्जनचित्रम्' ।

एकव्यञ्जनच्युतकमुदाहरति—

कुर्वन् दिवाकराश्लेषं दधन्नरणडम्बरम् ।

देव यौष्माकसेनायः करेणुः प्रसरत्यसौ ॥ १३ ॥

कुर्वन्निति—हे देव ! स्वामिन् यौष्माकसेनायाः भवोत्सेन्यस्य
असौ करेणुः हस्ती दिवा आकाशेन सह करस्य शुण्डादण्डस्य
आश्लेषम् सङ्घर्षणम् कुर्वन् चरणानाम् डम्बरम् समरं सशब्दं
च न्यासम् दधत् प्रसरति सञ्चरति । 'करेणुः' इत्यत्र ककारस्य
विलोपनात् अन्यार्थोत्पत्तिः—हे देव भवत्सैन्यस्य रेणुः धूलिः
दिवाकरस्य सूर्यस्य आश्लेषम् परितः अवरोधम् कुर्वन् स्मरणा-
नाम् डम्बरम् भारवत्तरम् दधत् सम्पादयन् यद्वा 'च' इति
पृथक्, रणे युद्धे डम्बरम् भयङ्करताम् दधत् धारयन् प्रसरति ।

लक्षणसमन्वयः—

अत्र 'करेणु' पदात् ककारस्य विश्लेषः समस्तस्यैव पद्यस्य
अन्यार्थतां सम्पादयन् वैचित्र्यमावहति इति एकव्यञ्जनच्युत-
कचित्रम् ।

वक्रोक्तिलक्षणम्—

प्रस्तुतादपरं वाच्यमुपादायोत्तर प्रदः । न२४५६

भङ्गश्लेष मुखेनाह यत्र वक्रोक्तिरेवसा ॥ १४ ॥

प्रस्तुतादिति—यत्र उपरपदः पुरुषः भङ्गः प्रस्तुतशब्दखण्ड-
नम् श्लेषश्च भङ्ग श्लेषा तयौ मुखेन सपात्र वर्णनं प्रस्तुतात्
प्रासङ्गिकात् अर्थात् अपरम् अन्यम् वाच्यम् अर्थम् उपादाय

गृहीत्वा आह प्रत्युत्तरयति सा वक्रोक्तिः कथ्यते इति शेषः ।

भङ्गावलम्बिन्या वक्रोक्ते रुद हरणम्—

नाथ मयूरो नृत्याति

तुरगानन वक्षसः कुतो नृत्यम् ?

ननु कथयामि कलापिन-

मिह सुखलापी प्रिये कोस्ति ?

नाथेति—हे नाथ ! हे स्वामिन् ! मयूरः नृत्याति वर्तनम् करोति
इति कस्याश्चिन्नायिकाया उक्तिः । तुरगाननस्य द्योतकमुखस्य
किन्नरविशेषस्य वक्षसः नृत्यम् वर्तनम् कुतः द्योतकमुखस्य किन्न-
रस्य वक्षः कदापि नृत्यतीति नायकस्य वक्रोक्तिः । पुननीयिका
'मया मयूर शब्दः तुरगानन वक्षोरूपे अर्थे न प्रयुज्यते' इत्याह—
ननु भोः नाथ ! अहम् कलापिनम् वर्हिणम् कथयामि कलापि
पदवाच्यः पक्षिविशेषः नृत्यतीत्युच्यते मया इति भावः । हे प्रिये !
इह जगति कः पुरुषः सुखलापी मुखम् यथा भवति तथा लपितुम्
वक्तुम् शीलं यस्य तादृशः अस्ति ? नात्र कोपि मधुरभाषीति
भावः । इयम् नायकस्य वक्रोक्तिः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र उत्तरघटः नायकः नायिकया मयूरपदवाच्य पक्षिविशे-
षरूपप्रस्तुतेऽर्थे प्रयुक्तस्य 'मयूर' शब्दस्य 'मयु' 'उरः' इति
खण्डद्वयं कृत्वा 'मयु' पदस्य 'तुरङ्गवदनो मयुः' इत्यमरवाक्या-
नुसारम् द्योतकमुख किन्नररूपे प्रस्तुतेऽर्थे शक्तिं गृह्यत् 'उरः'
पदस्य च वक्षोरूपं प्रसिद्धमर्थं गृह्यत् 'तुरगाननवक्षसः कुतो नृत्यम्'
इत्यन्यमर्थमाश्रित्य उत्तरयति; एवम् नायिकया कलापविशिष्ट
पक्षिविशेष रूपेऽर्थे प्रयुक्तम् 'कलापि' पदम् 'क' 'लापी' इति

खण्डयन् 'क' इत्यस्य सुखे 'लापी' इत्यस्य च 'भाषी' इत्यस्मिन् शक्तिं गृह्णन् 'सुखलापी प्रियेकोस्ति' इत्यन्यमर्थं मवलम्ब्य उत्तरयतीति वक्रोक्त्यलङ्कारः ।

श्लेषावलम्बिन्या वक्रोक्ते रुदाहरणम्—

भर्तुः पार्वति ! नाम कीर्तय न चेत्त्वां ताडयिष्याम्यहम्
क्रीडाजेन शिवेति सत्य मनश्चे किं ते शृंगालः पतिः ।
नो स्थाणुः किमु कीलको न हि पशुस्वामी नु गोप्तागवाम्
दोलाखेलनकर्मणीति विजया गौर्योर्गिरः पान्तु यः ॥१६॥

भर्तुरिति—हे पार्वति ! भर्तुः पत्युः नाम संज्ञाम् कीर्तय कथय, न चेत् यदि त्वम् न कथयामि तर्हि अहम् त्वाम् क्रीडाजेन लीला-कमलेन ताडयिष्यामि । इयम् विजयायाः उक्तिः । शिवेति, मम पत्युः नाम शिवेति वर्तते इति पार्वत्यां कथयन्त्याम् 'शिवेति' इत्यस्य 'शिवा' इति 'इति' इति खण्डद्वयं कृत्वा, 'शिवा' पदस्य च 'शिवागौरी फेरवयोः' इत्यमरवचनानुसारं शिवानभिप्रेते शृंगाल रूपेण शक्तिं गृहीत्वा विजया आह—हे अनधे ! पाप-रहिते ! ते पतिः शृंगालः अस्ति इति सत्यम् किम् ? नो मे पतिः शृंगालः नास्ति किन्तु स्थाणुः स्थाणुपदवाच्यः देवः अस्ति इति गौर्याः उक्तिः । स्थाणु पदस्य कीलक परत्वं गृहीत्वा विजया प्रत्याह—कीलकः किमु ? किं ते पतिः कीलकः अस्ति ? न हि मे पतिः कीलकः नास्ति किन्तु पशुस्वामी पशुपति पदवाच्यः सदा-भिवोस्ति इत्यर्थः इति गौर्याः पुनरुक्तिः । यदि 'पशुस्वामी' इत्युच्यते तर्हि ते पतिः गवाम् गोप्ता रक्षकः गोपः अस्ति नु किम् ? दोषायां खेलनम् क्रीडा एव कर्म क्रिया तस्मिन् विजया गौर्योः पार्वती सख्याः विजयायाः पार्वत्याश्च इति पूर्वोक्ताः गिरः उक्तिं प्रत्युक्तयः वः युष्यान् परन्तु रक्षन्तु ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र उत्तरपदा विजया गौर्या हररूपार्थं प्रयुक्तानां श्लेषानां शिवस्थाणु पशुपति पदानां पार्वत्यनभिप्रेतेषु शृंगाल कीलक गोपालकरूपेष्वर्थेषु शक्तिं गृहीत्वा प्रत्युत्तरयतीति श्लेषावलम्बिनी वक्रोक्तिः ।

अनुप्रासलक्षणम्—

तुल्य श्रुत्यक्षज्ञ वृत्ति रनुप्रासः स्फुरदुणः ।
अतत्पदः स्या च्छेकानां लाटानां तत्पदश्च सः ॥१७॥

तुल्येति—तुल्या अभिन्ना श्रुतिः श्रवणम् येषां तानि अक्षराणि वर्णाः तेषाम् आवृत्तिः पुनः पुनः प्रयोगः अनुप्रासः कथ्यते । सः अनुप्रासः स्फुरन्तः स्फुटाः गुणा औदार्यं प्रभृतयः यत्र तादृशो भवति । अनुप्रासतः गुणाः सुखबोध्याः भवन्तीति भावः । छेकानाम् विदग्धानाम्, 'छेकस्त्रिषु विदग्धेषु' इति रभसः, अनुप्रासः अतत्पदः न सन्ति तानि पदानि यत्र तादृशः भिन्नपदः भवतीत्यर्थः । लाटानाम् लाटदेशजनानाम् अनुप्रासः तु त्वत्पदः पूर्वपयुक्तं पदवान् भवति । एवं च अनुप्रासः द्विविधः, भिन्नपदशाली छेकजन-प्रियः छेकानुप्रासः एकः, अभिन्नपदवान् लाटजनप्रियः लाटानुप्रासः अपरः ।

छेकानुप्रासोदाहरणम्—

अलं कलङ्क शृङ्गार ! कर प्रसर हेलया ।

चन्द्र ! चण्डीश निर्माल्य मसि न स्पर्शं मर्हसि ॥१८॥

अलमिति—हे कलङ्क शृङ्गार ! कलङ्कः अपवादः शृङ्गारेण गुरुपत्न्या सह सुरतेन यस्य तत्सम्बुद्धौ ('सुरते रसभेदे च शृङ्गारम्' इति हैमः) यद्वा लङ्केत उपलक्षितम् शृङ्गारम् गुरुपत्नी गमनम्

यस्य तत्सम्बुद्धौ हे चन्द्र ! कारणाम् किरणानाम् प्रसरः विस्तारः
एव हेला विच्छासः तथा अलम् न किं मपि प्रयोजनम् । त्वम् च-
ण्डीशस्य पार्वतीपतेः शिवस्य निर्माल्यम् वित्तम् असि अतः स्पर्शम्
न अर्हसि स्पर्शयोग्यो नासि ' अग्राह्यं शिवनिर्माल्यम् ' इति शिव-
निर्माल्य ग्रहणस्य निषेधोदिति भावः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र पूर्वाद्धे रेफ लकारककाराणामावृत्तिः उत्तराद्धे चकार
शकार सकाराणामावृत्तिश्च भिन्नपदावलम्बिनी इति छेकानुप्रासः ॥

लाटानुप्रासोदाहरणम्—

रणे रणविदो हत्वा दानवान् दानव द्विषां ।
नीति निष्ठेन भूपाल भूरियं भू स्त्वया कृता ॥१९॥

रण इति—हे भूपाल ! हे जगद्रक्षक ! श्रीकृष्ण दानवानाम्
द्विषा शत्रुणा, नीतौ नये निष्ठा स्थितिः यस्य तेन नीति निष्ठा-
तेनेत्यर्थः त्वया रणे युद्धे रणविदः युद्ध व्यापार निपुणान् दानवान्
हत्वा इयम् पुरोदृश्यमाना भूः पृथ्वी भूः कृता पुनः नानारत्नपूर्ण-
त्वेन अष्वर्थनाम्नी विहितेति भावः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र भूरण दानवशब्दानामावृत्तिः पूर्वप्रयुक्तपद विषयिणी
इति लाटानुप्रासः ।

पादावृत्या लाटानुप्रासमुदाहरति—

त्वं प्रिया चेन्नकोराक्षि ! स्वर्गलोकसुखेन किम् ।
त्वं प्रियायदि न स्या मे स्वर्गलोकसुखेन किम् ॥२०॥

त्वमिति—हे चकोराक्षि ! चकोरनयने ! चेत् यदि त्वम् मे
प्रियास्याः भवेः तदा स्वर्गलोकस्य सुखेन अमृतपानोर्वशी भोगादि

जन्येव आनन्देन किम् त्वत्प्रेभानुभवः तस्मादपि उत्कृष्टतरः इति
भावः । यदि त्वं मे प्रिया न स्याः तदा स्वर्गसुखेन किम् त्वदनु-
रागस्माभावे स्वर्गभोगोपि नानन्ददः इत्यर्थः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र ' स्वर्गलोक सुखेन किम् ' इति पादस्य पुनरावृत्तिः
इति तत्पादः लाटानुप्रासः ।

पुनश्छेकानुप्रासमुदाहरति—

एकत्र पात्रे स्वकलत्रवत्क्रम

नेत्राभृतं विम्बितमीक्षमाणः ।

पश्चात्पपौ सीधुरसं पुरस्तात्

प्रमाद कश्चिद्यदुभूमि पालः ॥ २१ ॥

एकत्रेति—कश्चित् अज्ञातनामधेयः यदु भूमिपालः यदु भूपतिः
नेत्रामृतम् नेत्रयोः अमृतम् अमृतवत् सन्तर्पणम् शान्ति जनकम्
वा स्वकलत्रस्य स्वपत्न्याः वत्क्रम मुखम् एकत्र एकस्मिन् पात्रे
पानपात्रे इत्यर्थः विम्बितम् सज्जात प्रतिबिम्बम् ईक्षमाणः पश्यन्
पुरस्तात् मद्यपानात् प्रथमम् प्रमाद मदयुक्तो बभूव पश्चात् मदो-
त्पत्तेरनन्तरम् तत्कारणभूतम् सीधुरसम् मदिरारसम् पपौ ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र पूर्वाद्धे एकारस्य त्रकारस्य च पुनः पुनरावर्तनम् ।
उत्तराद्धे सकारस्य पकारस्य च वृत्तिः । सा च आवृत्तिः अत-
त्पदगा (भिन्नपदगा) अस्तीत्यतोत्र छेकानुप्रासः ।

यमक लक्षणम्—

स्यात्पादपद वर्णानां मावृत्तिः संयुता युता ।
यमकं भिन्न वाच्यानामादि मध्यान्त गोचरम् ॥२२॥

स्यादिति-भिन्नः वाच्यः अर्थः येषाम् तेषाम् पादः पद्यस्य चतुर्थभागः पदम् सुप्तिङन्त रूपम् वर्णाः अक्षराणि तेषाम् संयुता भिन्नजातीय पदैरव्यवहिता अयुता भिन्नजातीय पदैर्व्यवहिता वा आवृत्तिः पुनरुक्तिः यमकम् तन्नामालङ्कारः कथ्यते । तत्र च यम-कम् आदि मध्यान्त गोचरम् आद्यपादगतम्, मध्य (द्वितीय तृतीय) पादगतम् अन्तपादगतम् च भवति । पूर्वम् पादपदवर्ण गतत्वेन यमकस्य त्रैविध्यम्, ततः पादपदवर्णावृत्तेः संयुताः युत-त्वेन तत्र षड्विधम्, तदन्तरम् तस्य आद्यमध्यान्तपादगतत्वेन त्रै-विध्यात् अष्टादश भेदाः । यद्यपि यमके इव लाटानुपासेऽपि तान्पेव पदानि प्रयुज्यन्ते तथापि लाटानुपासे पुनरुक्त पदानां भिन्नार्थता न भवतीति यमकात् भेदः ।

संयुतावृत्तेः पादयमकस्योदाहरम्—

दयां चक्रे दयाञ्चक्रे ।

सतां तस्मात् भवान् वित्तम् ॥ २३ ॥

दयामिति-भवान् दयाम् कृपाम् चक्रे तस्मात् सताम् सज्ज-नेभ्यः ' कर्मादीनामपि सम्बन्ध विवक्षयां षष्ठयेव ' इति सम्प्रदाने षष्ठी वित्तम् धनम् दयाञ्चक्रे ददौ । अत्र मीडा छन्दः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र ' दयाञ्चक्रे ' इति प्रथमपादस्य द्वितीये पादे आवृत्तिः सा च आवृत्तिः पदान्तरैरव्यवहिता इति संयुतावृत्ति पादयमकम् ॥

संयुतावृत्ति मध्यपादयमकस्योदाहरम्—

यशस्ते समुद्रान् सदारोर् गारेः ।

सदारोर् गारेः समानाङ्ग कान्तेः ॥ २४ ॥

यश इति-उरसा वक्षसा गच्छन्तीति उरगाः सर्पाः तेषाम्

अरिः शत्रुः गरुडः तस्य समाना तुल्या अङ्ग कान्तिः शरीरयुतिः यस्य तादृशस्य, सदा नित्यम् रोरम् दारिद्र्यम् गच्छन्ति तादृशाः अरयः यस्य तथोक्तस्य (रोरं दारिद्र्यमुच्यते) ते सव निर्मलम् यशः कीर्तिः समुद्रान् आर गतवान् । अत्र कस्यचित् राज्ञः जगद्विस्तृतायाः कीर्तिवर्णम् । सोमराजी छन्दः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'सदारोर्गारेः' इति द्वितीयपादस्य तृतीयपादे आवृत्तिः सापि अन्तरालपदैरव्यवहितत्वेन संयुता इति संयुतावृत्ति मध्य पादयमकम् ।

संयुतावृत्ति पादान्तयमकस्योदाहरम्—

द्विषा मुद्धतानां विहंसि त्वमिन्द्रश ।

मुदम्भोधराणा मुदम्भोधराणाम् ॥ २५ ॥

द्विषामिति-हे इन्द्र ! त्वम् उद्धतानां पक्षविशिष्टत्वेन विनयम् अमकटयताम् द्विषाम् जगदुपद्रवजनकत्वेन शत्रु शत्रुभूतानाम् उदम्भोधराणाम् उद्धताः अम्भोधराः देवाः येषाम् धराणाम् पर्वतानाम् मुदं हर्षम् विहंसि विनाशयसि तेषां पक्षखण्डनादिति भावः । सोमराजी छन्दः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र ' मुदं भोधाणाम् ' इति तृतीयपादस्य पादान्ते (चतुर्थपादे) निर्व्यवधाना आवृत्तिः इति संयुतावृत्ति पादान्तयमकम् ॥ आद्यमध्यपादयमकं मध्यान्तपादयमकञ्चैकपद्येनोदाहरति—

विभातिरामा परमारणस्य

विभातिरामा परमारणस्य ।

सदैव तेजोर्जित राजमान !

सदैव तेजोर्जित राजमान ! ॥ २६ ॥

विभातीति—अजस्य विष्णोः ऊर्जितम् बलम् इव ऊर्जितम् यस्य तत्सम्बुद्धौ हे अजोर्जित ! हे राजमान ! शोभमान ! दैवम् भाग्यम् “दैवं दिष्टं भागवयं भाग्यम्” इत्यरोक्तेः, तेन सहितम् सदैवम् तथा भृतं यत्तेजः प्रतापः तेन अर्जितः प्राप्तः राजसु नृपाणां मध्ये मानो येन तत्सम्बुद्धौ हे सदैव तेजोर्जित राजमान ! परायणम् शत्रूणाम् मारणस्य नाशकस्य ते तव रणस्य युद्धस्य अतिरामा अन्तिकान्तः रामः रामचन्द्रः परशुरामः वा यथा तादृशी रामा रमणीया परमा उत्कृष्टा विमा कान्तिः विभाति शोभते ।

लक्षणसमन्वयः—

अत्र ‘विभातिरामा परमारणस्य’ इति प्रथम पादस्य द्वितीये पादे, “सदैव तेजोर्जित राजमान” इति द्वितीय पादस्य च चतुर्थे पादे विजातीय व्यवधायकवर्णैः अव्यवहिता आवृत्तिः इति अतोऽत्र मध्यपादयमकम् मध्यान्तपादयमकम् च ।

अयुतावृत्तिः प्रथममध्यपादयमकोदाहरणम्—

सारं गवयसां निध्यरनि काननमग्रतः ।

सारङ्ग वयसां निध्यदारुणं शिखरे गिरेः ॥ २७ ॥

सारमिति—अग्रतः पुरतः गिरेः पर्वतस्य शिखरे शृङ्गेसारम् प्रथमम् गवयानाम् गोसदृशं पशुविशेषाणाम् सां निध्येन सामीप्येन रार्जितं शोभते इति तथोक्तम् निधिभिः निधानैः अदारुणम् अभयङ्करम् यत्र मनुष्याः निधिं प्राप्तिपाशया निर्भयं विचरन्तीति भावः सारङ्गवयसाम् मृगपक्षिणाम् तैः उपाश्रितम् इति भावः काननम् वनम् अस्तीति शेषः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र ‘सारं गवयसां निध्य’ इति आद्यपादस्य मध्यपादेर-

तृतीयपादे आवृत्तिः, सा च आवृत्तिः भिन्नजातीयवर्णविभिः न द्वितीयपादेन व्यवहिता इति अयुतावृत्तिः प्रथममध्यपादयमकम् ।

अयुतावृत्तिः मध्यान्तपादयमकोदाहरणम्—

अमरनगरस्मेराक्षीणां प्रपञ्चयति स्फुरत्-

सुरतरुचये कुर्वाणानां बलक्षमरं हसम् ।

इह सह सुरैः रायान्तीनीं नरेश ! नगेऽन्वहम्

सुरतरुचये कुर्वाणानां बलक्षमरं हसम् ॥ २८ ॥

अमरेति—हे बलक्षम ! पराक्रममर्थ ! हे नरेश ! राजन् ! सुरतरुणाम् कल्पवृक्षाणाम् चयःसमूहः यत्र तथोक्ते इह अस्मिन् नगे पर्वते वाणानाम् तदारुणं वृक्षविशेषाणाम् कुः भूमिः स्फुरन्ती अभिव्यक्ता या सुरतस्य कामक्रीडायाः रुचिः अभिलाषः तदर्थम् सुरैः देवैः सह आयान्तीनाम्, तथा अरम् अत्यन्तम् बलक्षमं श्वेतम् हसम् हास्यम् “धवलता वर्ण्यते हास्यकीर्त्यौ” इति दर्पणोक्त्यनुसारं हास्यस्य गौरता वर्ण्यते, कुर्वाणानाम् अमरनगरस्य देवपुरस्य स्वर्गस्येत्यर्थः स्मेराक्षयः कामिन्यः तासाम् रंहसम् वेगम् सुरताविषयकं विलम्बासहनजन्यां त्वराम् इति भावः प्रपञ्चयति विस्तारयति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र द्वितीयपादस्य चतुर्थपादे आवृत्तिः, सा च भिनाक्षरपाल्लिना अन्तः प्रविशता तृतीयपादेन व्यवहिता इति अयुतावृत्तिः मध्यान्तपादयमकम् ।

आद्यन्तयमकोदाहरणम्—

आसन्नदे वानरराज राजि-

रुचैस्तटानामियमत्र नादौ ।

क्रीडाकृतो यत्र दिगन्त नागा आसन्नदे वानरराज राजि ॥ २९ ॥

असन्नेति—अत्र अस्मिन् अद्रौ पर्वते आसन्नाः समीपवर्तिनः
देवा यस्याः तादृशी तटानाम् उच्चैः उन्नता राजिपङ्क्तिः न रराज
न शुशुभे इति न अपि तु शुशुभे एवेत्यर्थः । यत्र यस्याम् तट-
राजौ वानरराजैः श्रेष्ठवानरैः राजतीति तथोक्ते नदे ह्रदविशेषे
दिगन्तनागाः दिग्गजाः क्रीडाकृतः जलखेलाकारिणः आसन् ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र प्रथमपादस्य चतुर्थेपादे आवृत्तिः सा च द्वितीयतृतीय
पादाभ्यां व्यवहिता इति अगुतावृत्ति आद्यन्त यमकम् ।

महायमकोदाहरणम्—

रम्भारामा कुरवक ! कमला

रम्भारामा कुरवक कमला ।

रम्भारामा कुरवक कमला

रम्भारामा कुरवक कमला ॥ ३० ॥

रम्भेति—नास्ति कुत्सितो रवो यस्य सः अकुरवः अकुरव
एव अकुरवकः तत्सम्बुद्धौ हे अकुरवक ! मधुरभाषिन् ! हे नेमे !
रम्भाभिः कदलीभिः उपलक्षिताः आरामाः उपवनानि यस्याम्
तथोक्ता, कमलानाम् आरम्भः उत्पत्तिः यस्याम् सा कमलारम्भा,
रामा मनोहरा, यद्वा कमलानाम् आरम्भेण आसमन्तात् रामा,
कुरवकाः एव कुरवककाः वृक्षविशेषाः तान् मलते धारयतीति
कुरवककमला, रम्भा अप्सरो विशेषः इव रामाः स्त्रियो यत्र
तथोक्ता दिव्यसौन्दर्यशालिनीभिः सुन्दरीभिः भूषिता इत्यर्थः
अवकम् वक्रपक्षिशून्यम् कमलम् जलम् यत्र तथोक्ता ('कमलं

जलम् ' इत्यमरः) अरम् अत्यन्तम् भैः नक्षत्रैः आरामा दीप्ति-
मती रात्राविति भावः यद्वा भया शोभया रामा लक्ष्मीः तत्सदृशी
इत्यर्थः, अकुः अकुत्सिता, अवक कमला अवनम् एव अवः अत्र
स्वरक्षणे कम् सुखम् येषाम् तथोक्ताः कमलाः हरिण भेदाः यत्र
तादृशी ('मृगभेदे तु कमलः' इति मेदिनी) कुः पृथ्वी अस्ति इतिशेषः

लक्षण समन्वयः—

अत्र पूर्वार्धस्य उत्तरार्धे आवृत्तिः इत्यतोत्र आवृत्तेः सर्वपाद-
गतत्वेन यमकस्य महायमकत्वम् ॥

संयुतावृत्ति आदिपदयमकोदाहरणम्—

हारीतहारी ततमेषधत्ते

सेवालसेवाल सहंसमम्भः ।

जम्बालजं बालमलं दधानं,

मन्दार मन्दार व वायुरद्रिः ॥ ३१ ॥

हारीतेति—हारीतैः तदारूयैः पक्षिविशेषे । हारी मनोहर
मन्दारेषु मन्दारवृक्षेषु मन्दः शनैः शनैः वहन् आ ईषत् अल्पः
इत्यर्थः रवः ध्वनिः यस्य तादृशः वायुः पवनः यत्र तथोक्तः एष
पुरोवर्ती अद्रिः पर्वतः सेवालानाम् जलनीलीनाम् सेवा सेवनम्
उपभोगः इति यावत् तस्याम् बालम् अभिनयेम् अलसाः मन्यराः
हंसाः यत्र तत् ततम् विस्तृतम्, जम्बालात् पङ्कात् जातम् जम्बा-
लजम् पङ्कजम् कमलम् इत्यर्थः अलम् अत्यर्थम् दधानम् धारयन्
अम्भः जलम् धत्ते धारयति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र हारीत, सेवाल, जम्बाल, मन्दार पदानां प्रत्येकपादादौ
आवृत्तिः सा च अव्यवहिता इति संयुतावृत्ति आदिपदयमकम् ।

मध्यपदयमकोदाहरणम्—

नेमिर्विशालनयनो नयनोदित श्री

रभ्रान्तबुद्धिविभवो विभवोथ भूयः ।

प्राप्तस्तदा जनगरान्नगराजि तत्र

सूतेनचारु जगदे जगदेकनाथः ॥३२॥

नेमिरिति—विशाले दीर्घे नयने नेत्रे यस्य सः नयेन न्यायेन नोदिता प्रेरिता श्रीः सम्पत् यस्य तथाक्तः अभ्रान्तः भ्रान्ति-
गून्यः बुद्धेः विभवः ऐश्वर्यम् यस्य सः विगतः भवः जन्म यस्य तादृशः वासनागून्यत्वेन पुनर्जन्मभीतिरहित इति भावः तदा अस्य नारायणस्य पुरात् नगरात् तत्र तस्मिन् नगराजि पर्वतेश्वरे रैवत-
के प्राप्तः नेमिः तन्नामा व्यक्तिविशेषः सूतेन सारथिना भूपः पुनः चाह मनोहरम् यथा भवति तथा जगदे प्रोक्तः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र नयन, विभव, नगर, जगदे पदानाम् क्रमेण प्रथम, द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ पादानाम् मध्ये व्यवधानगून्या आवृत्तिः इति संयुतावृत्ति मध्यपदयमकम् ।

अन्तयमकोदाहरणम्—

यदुपान्तिकेषु सरलाः सरलाः

यद नूचलन्ति हरिणा हरिणा ।

तदिदं विभाति कमलं कमलं

मदमेत्य यत्र परमापरमा ॥ ३३ ॥

यदिति—यस्य उपान्तिकेषु प्रान्तेषु सरलाः अकुटिलाः सरलाः देवदारुवृक्षाः सन्ति, यत् जलम् अनु लक्ष्मीकृत्य हरिणाः मृगाः हरिणा वायुना सह वायुवेगेनेति भावः उच्चलन्ति उद्गच्छन्ति,

तत् इदम् कमलम् जलम् विभाति शोभते यत्र यस्मिन् जले कमलम् एतत् प्राप्य रमा लक्ष्मीः परम् महान्तम् मदम् इषम् आप प्राप्तवती ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र सरलः हरिण, कमल, परमापदानां क्रमेण चतुर्णां पादानामन्ते निरन्तराला आवृत्तिः इति अन्तयमकम् ।

अयुतावृत्ति—आदियमकस्योदाहरणम्—

कान्तारभूमौ पिककामिनीनां

कां तारवाचं क्षमते स्म सोढुम् ।

कान्ता रतेशेऽध्वनि वर्तमाने

कान्तारविन्दस्य मधोः प्रवेशे ॥ ३४ ॥

कान्तारेति—कान्ता पत्नी रतेशे स्वामिनि अध्वनि मार्गे वर्तमाने सति कान्तानि अरविन्दानि कमलानि यस्मिन् तस्य मधोः वसन्तस्य प्रवेशे कान्तारभूमौ वनस्थल्याम् पिककामिनीनाम् कोकिलानाम् काम तारवाचम् उच्चैः कूजितम् सोढुम् क्षमते स्म शशाकः न कामपि इति भावः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र प्रत्येक पादस्य आदौ 'कान्तर' पदस्य आवृत्तिः सा च पदान्तरैर्व्यवहिता इति अयुतावृत्ति आदि यमकम् ।

अयुतावृत्ति मध्यपदयमकोदाहरणम्—

चकार साहसं युद्धे धृतोल्लासा हसं चया ।

दैन्यं त्वां साहं संप्राप्ता द्विषां सोत्साह सन्तन्तिः ॥३५॥

चकारेति—हे सोत्साह उत्तम इ युव ! नृपते ! इति शेषः या द्विषाम शत्रूणाम् सन्ततिः समुदायः युद्धे साहसम् चकार धृतो-

ल्लासा जयप्राप्तिं जन्मानन्दं विकसितमुखी च सती हसन् हास्यम्
चकार अन्यान् प्राप्येति भावः । सा शत्रुश्रेणिः त्वाम् सम्प्राप्ता
सती दैन्यम् चकार दीनताम् प्रकटमास इत्यर्थः 'ह' इति पाद
पूरणार्थकमव्ययम्, यद्वा 'साह' इति 'सा' 'आह' इति छेदः ।
आह च दैन्यप्रकटनानन्तरम् क्षमाप्रार्थनां चकारेत्यर्थः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'साहस' पदस्य प्रविक्रपादस्य मध्ये सव्यवधाना
आवृत्तिः इति अयुतावृत्ति मध्यपदयमकम् ।

अयुतावृत्ति-अन्तपदयमकोदाहरणम्—

गिरां श्रूयते कोकिला कोविदाऽरं

यतस्तव्वनं विस्फुरत्कोविदारम् ।

मुनीनां वसत्यत्र लोको विदारं

न च व्याधचक्रं कृतौकोविदारम् ॥ ३६ ॥

गिरामिति—अत्र वने गिराम् वाचाम् विषये कोमलतामधु-
रतादि विषये अरम् अत्यन्तम् कोविदा पण्डिता कुमलेत्यर्थः
कोकिला वसति इति श्रूयते जनैः इति अध्याहार्यम्, यतः यस्मात्
कारणात् तत् वनम् विस्फुरन्तः विलसन्तः कोविदाराः काञ्चनार
वृक्षाः यत्र तादृशम् अस्ति, कोविदार वृक्षभियायाः कोकिलायाः
कोविदारवृक्षवने वासः युज्यते एव इति भावः । अत्र मुनीनाम्
मौनावलम्बिजनानाम् तपस्विनाम् लोकः समूहः विदारम् कलत्र-
शून्यम् यथा भवति तथा वसति, वीन् पक्षिणः दारयति नाश-
यति इति तथोक्तम् व्याधचक्रम् व्याधसमूहः कृतम् ओकः
निवासस्थानम् येन तादृशः न च वर्वत्ते, व्याधशून्यत्वेन पक्षिणोत्र
मुखं निवसन्तीति भावः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'कोविदार' पदस्य प्रत्येकपादान्ते सव्यवधाना आवृत्तिः
इति अयुतावृत्ति अन्तपदयमकम् ।

पादद्वयेऽपि आदिमध्यमध्यान्तयमकानि भवन्तीत्युदाहरति—

सिन्धुरोचितलताप्रशलकी

सिन्धुरोचितमुपेत्य किन्नरैः ।

कन्दराजितमदस्तटं गिरेः

कन्दराजितगृहश्रि गीयते ॥ ३७ ॥

सिन्धुरेति—किन्नरैः सिन्धुराणाम् हस्तिनाम् उचिता योग्या
भक्षणयोग्येत्यर्थः लताग्राः लताप्रधानाः शल्लक्यः यत्र तथोक्ताः
याः सिन्धवः नद्यः ताभिः रोचितम् विभूषितम्, कन्दैः मूलविशेषैः
राजितम् शोभितम्, कन्दराभिः गुहाभिः जिता तिरस्कृता गृहा-
णाम् श्रीः शोभा येन तादृशम् अदः पुरोदृश्यमानम् गिरेः पर्वतस्य
तटम् शिखरम् उपेत्य प्राप्य गीयते ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'सिन्धुरोचित' पदस्य प्रथमपादस्य द्वितीयपादस्य
चादौ आवृत्तिः इति पूर्वाद्धे आदिमध्यपादादिगतं पदयमकम्,
एवम् 'कन्दराजित' पदस्य तृतीयपादस्य चतुर्थपादस्य चादौ
आवृत्तिः इति उत्तराद्धे मध्यान्तपादादिगतं पदयमकम् ।

पादद्वयगतं मध्यपदयमकमुदाहरति—

वसन् सरोगोऽत्र जनो न कश्चित्

परं सरोगो यदि राजहंसः ।

गीतं कलं को न करोति सिद्धः

शैले कलङ्कोज्झित काननेस्मिन् ॥ ३८ ॥

वसन्निति—कलङ्केन अपवादेन दोषेण वा उज्झितम् रहितम् काननम् वनम् यत्र तथोक्ते अत्र अस्मिन् शैले पर्वते कश्चित् जनः कोपि नरः सरोगः रोगयुक्त नास्ति, पूतपवन निर्मलजल शालित्वेन स्वास्थ्यं दृढिकरायं पर्वतः इति भावः । परम् किन्तु यदि अत्र कश्चित् सरोगः तर्हि राजहंसः एव सरः मानसारूप्यम् सरः गच्छति इति तादृशः अस्ति । अस्मिन् पर्वते कः सिद्धः देवयोनिविशेषः कलम् ललितम् गीतम् न करोति ? सर्वः एव करोतीति भावः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'सरोग' पदस्य प्रथमपादस्य द्वितीयपादस्य च मध्ये आद्युत्तिः इति आदिमध्यपादगतं मध्यपदयमकम् ; उत्तरार्द्धे तु 'कलङ्क' पदस्य तृतीय चतुर्थपादयोर्मध्ये आद्युत्तिः इति मध्यान्तपादगतं पदयमकम् ।

पादद्वयगतस्य अन्तपदयमकस्योदाहरणम्—

जहुर्वसन्ते सरसीं न वारणाः

बभुः पिकानां मधुरा नवारणाः ।

रसं च का मोहन कोविदार कम्

विलोयन्ती बकुलान् विदारकम् ॥ ३९ ॥

जहुरिति—वारणाः हस्तिनः वसन्ते सरसीम् सरः न जहुः तस्यजुः । पिकानाम् कोकिलानाम् मधुराः मनोहराः नवाः नूतनाः रणाः ध्वनयः बभुः शुभ्रभिरे । एवम् मोहनेपरचित्त हरणे कोविदा कुशला का रमणी बकुलान् तदारूपवृक्षविशेषान् विलोकयन्ती पश्यन्ती कं रसम् विदारकम् त्रिगतपुत्रम् यथा भवति तथा न आर प्राप्त सन्तानशून्यायाः स्त्रियः सुरतश्रमसहनभत्येन सर्वमेव रसं अनुवभूवेति भावः यद्वा मोहन कोविदा का प्रेषितपतिका

स्त्री बकुलान् पश्यन्ती विदारकम् हृदय विदारणकरम् कम्प रसम् न प्रायः सर्वा एव वियोगिन्यः बकुलपुष्पविकासे पूर्णाम् विमल-
म्भभृङ्गारावस्थामनुवभूवेति भावः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र प्रथम द्वितीयपादयोरन्ते 'वरणाः' इति पदस्य आद्युत्तिः इति आदिमध्यपादान्तगतं पदयमकम् । एवमपरिदृष्टे 'विदारक' पदस्य तृतीय चतुर्थपादयोरन्ते आद्युत्तिः इति मध्यान्तपादान्तगतं पदयमकम् ।

आद्यन्तयमकोदाहरणम्—

वरणाः प्रसून निकरा वरणाः

मलिनां वहन्ति पटली मलिनाम् ।

तरवः सदाऽत्र शिखिजारवः

सरसञ्च भाति निकटे सरसः ॥ ४० ॥

वरणा इति—प्रसूनानाम् पुष्पाणाम् निकरः समूह एव आवरणम् येषाम् ते वरणाः तन्नामानः तरवः वृक्षाः अलिनाम् भ्रमराणाम् मलिनाम् कृष्णवर्णाम् पटलीम् समुदायम् वहन्ति दधति । तथा अत्र शिखिजः तस्य मयूरजातेः मयूर निकरस्येत्यर्थः रवः केकावाणी सरसः सरोवरस्य निकटे सदा सरसः मधुरः भाति प्रतिभाति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'वरण, मलिन, तरु, सरसं' पदानां क्रमेण चतुर्णां पादानामादौ अन्तेचाद्युत्तिः इति पादाद्यन्तगतं पदयमकम् ।

द्वितीयचतुर्थपादान्तगत पदयमकस्योदाहरणम्—

यथा यथा द्विजिह्वस्य विभवः स्यान्महत्तमः ।

तथा तथास्य जायेत स्यर्द्धयेव महत्तमः ॥ ४१ ॥

यथेति—द्विजिह्वस्य दुर्जनस्य यथा यथा विभवः ऐश्वर्यम् महत्तमः अतिशयेन महान् भवति तथा तथा अस्य दुर्जनस्य तमः पापम् मालिन्यगुणसामान्येन पापस्य तमसा व्युपदेशः उक्तञ्च—
“मालिन्यं व्योम्नि पापे” इति, स्यर्द्धपा इव विभववृद्धिजन्ये-
र्षया इव महत् गुरु जायेत भवेत् ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र ‘महत्तम’ पदस्य द्वितीयचतुर्थपादयोरन्ते आवृत्ति
इति द्वितीयचतुर्थपादान्तगतं पदयमकम् ।

संयुताऽसंयुतावृत्तिपदयमकस्योदाहरणम्—

दास्यति दास्यति कोपा-

दास्यति सति कर्करान् शापम् ।

भवति भवति ह्यनर्थो

भवतिमितस्तेन वटुक ! त्वम् ॥ ४२ ॥

दास्यति—हे वटुक ! बालक ! भवति त्वयि कर्करान् पाषाण
खण्डानि आ आसमन्तात् अस्यति सति क्षिपति सति दासी
अतिकोपात् महाक्रोधाभिभूता सतीत्यर्थः शापम् दास्यति । हि
निश्चयेन तेन शापेन अनर्थः अनिष्टोत्पत्तिः भवति, तेन तस्मात्
कारणात् त्वम् तिमितः स्थिरः भव चापल्यं त्यजेतिभावः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र ‘दास्यति’ इति पदस्य प्रथमपादादौ आवृत्तिः व्यव-
धायक वर्णान्तरा प्रवेशेन संयुता द्वितीयपादादौ तु ‘कोपात्’
इति पदेन व्यवहितत्वात् असंयुता; एवं ‘भवति’ इति पदस्य
तृतीयपादादौ आवृत्तिः संयुता, चतुर्थपादादौ तु ‘ह्यनर्थ’ पदाभ्या

व्यवहितात्वात् असंयुता इति [एकत्रैव संयुताऽसंयुता वृत्ति
पदयमकम् ।

पदयमकोदाहरणान्तरम्—

कुलं तिमिभयादत्र करेणूनां न दीव्यति ।

न दीव्यति करेणूनां प्राणिनां गणनापि का ? ४३

कुलपिति—अत्र अस्मिन् नदीव्यतिकरे नदीद्वय सङ्घटे करे-
णूनाम् हस्तिनाम् कुलम् समूहः न दीव्यति क्रीडति । अणूनाम्
हस्त्यपेक्षया महा क्षुद्राणाम् प्राणिनाम् गणना अपि का न
व्यापीत्यर्थः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र ‘करेणूनाम्’ इति पदस्य द्वितीयपादस्यादौ तृतीय
पादस्य चान्ते आवृत्तिः सव्यवधानतया असंयुता; ‘न दीव्यति’
इत्यस्य द्वितीयपादस्यान्ते तृतीयपादस्यादौ आवृत्तिः निर्व्यव-
धानतया संयुता इति संयुताऽसंयुतावृत्ति पदयमकम् ।

अथ वर्णयमकम्—

गंगाम्बुधवलांगाभो मुमुक्षुध्यानमोचरः ।

पापार्तिहरणायास्तु स सज्जानो जिनः सताम् ॥ ४४ ॥

गङ्गेति—गङ्गायाः इदम् गाङ्गम्, गाङ्गम् यत् अम्बुजलम्
तद्वत् धवला शुभ्रवर्णा अङ्गानाम् करचरणादीनाम् आभा
कान्तिः यस्य सः मुमुक्षूणाम् मुक्त्यभिलाषिणाम् पुरुषाणाम्
ध्यानस्य समाधेः मोचरः विषयः समाधिद्वारैव यस्य साक्षात्कारो
भवति इत्यर्थः जानेन ब्रह्मण इति भावः सहितः सज्जानः सः
प्रसिद्धः जिनः बुद्धदेवः सताम् सज्जानानाम् पापार्तिहरणाय
पापदुःखविनाशनाय अस्तु भवतुः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'गा, मु, पा, स' वर्णानां क्रमेण चतुर्णां पादानामा-
रम्भे द्विरुक्तिः अव्यवहितत्वेन संयुता इति संयुतावृत्तिः पादादि-
गतं वर्णयमकम् ।

असंयुतावृत्ति-वर्णयमकोदाहरणम्—

जगदात्मकीर्तिशुभ्रं जनयन्नुद्दामधामदोः परिघः ।

जयति प्रतापपूषा जयसिंहः क्षमाभृदधिनाथः ॥४५॥

जगदिति—उद्दामम् अत्युग्रम् धाम तेजः यस्य तादृशः दोः
भुजः एव परिघः कपाटावरोधकः 'अर्गलम्' इति प्रसिद्धः
दण्डविशेषः यस्य सः प्रतापेन पूषा सूर्यः क्षमाभृतां भूपतीनाम्
अधिनाथः अधिपतिः जयसिंह जगत् आत्मनः कीर्त्या यशसा
शुभ्रम् जनयन् कुर्वन् जयति सर्वानतिक्रम्य तिष्ठति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'ज' वर्णस्य प्रत्येकपादादौ सान्तराला आवृत्तिः
इति असंयुतावृत्तिः पादादिगतं वर्णयमकम् ।

संयुताऽसंयुतावृत्ति-वर्णयमकोदाहरणम्—

मा मा कारयते रामा सा सा मुदितमानसा ।

या या मदारुणच्छाया नानाहेलामया नना ॥४६॥

मामिति—सा सा स्त्री मुदितमानसा प्रसन्नचित्ता सती माम्
आकारयते आह्वयति । या या मदेन मदिरा पानेन अरुणा रक्ता
छाया कान्तिः यस्याः तादृशी तथा नानाहेलामयम् विविधविलास
विलयरूपम् आननम् मुखम् यस्याः तथेक्ता वर्तते इतिशेषः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'सा, सा', 'मा मा', 'या या', 'ना ना' इत्यावृत्तिः
संयुता, प्रत्येकपादान्ते पठितानां तु तेषामावृत्तिः असंयुता इति
संयुताऽसंयुतावृत्ति-वर्णयमकम् ।

अथ अर्थालङ्कारेषु वक्तव्येषु प्रथमजातेर्लक्षणमाह—

स्वभावोक्तिः पदार्थस्य सक्रियस्या क्रियस्य वा ।

जातिर्विशेषती रम्या हीनत्रस्तार्भकादिषु ॥ ४७ ॥

स्वभावोक्तिरिति—क्रिया गमनादि व्यापारः तेन सहितस्य
चेतनस्येतिभावः अक्रियस्य गमनादि व्यापार रहितस्य अचेतनस्य
पदार्थस्य वस्तुनः स्वभावस्य उक्तिः वर्णनम् जाति कथ्यते ।
हीनाः दीनाः नीचजातिभाजः वा, त्रस्ताः भीताः प्राणिनः,
अर्भकाः बालकाः एतत्प्रभृतिषु एतद्विषयिणी इत्यर्थः स्वभावोक्तिः
विशेषतः रम्या रमणीया जातिः भवति । यद्यपि वस्त्वन्तर स्वभा-
ववर्णनमपि जातिरेव तथापि भीतबालकाधमज्ञातिभाजाम् स्वभा-
वस्य वर्णनमतीव मनोहरमिति जातेरुत्कर्षणमुत्पादयति ।

तदुदाहरणम्—

वर्हावली बहलकान्तिरुचो विचित्र-

भूर्जत्वचा रचित चारुदुकूलीलाः ।

गुञ्जाफल ग्रथितहारलताः सहेलं

खेलन्ति खेलगतयोऽत्र वने शवर्यः ॥४८॥

वर्हेति—अत्र अस्मिन् वने वर्हावलीभिः मयूरपिच्छश्रेणिभिः
बहला प्रचुरा या कान्तिः तथा रोचन्ते विलसन्ति इति तादृश्यः
विचित्रया नानारूपया भूर्जत्वचा रचिता कल्पिता चारुदुकूलास्य
मनोहरपट्टवस्त्रस्यलीला शोभा याभिः ताः गुञ्जाफलैः ग्रथिता गु-
म्फिता हारलता हाररूपा वल्ली याभिस्तथोक्ताः खेलगतयः सवि-
भ्रमगमनाः शवर्यः भिल्लाङ्गनाः खेलन्ति क्रीडन्ति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र हीनानां (अधमजातिभाजम्) शवरीणां स्वदशायो-

ग्यतानुरूपमयूरपिच्छ-भूर्जत्वग्, गुञ्जाफलप्रकल्पित मालाधारण
स्वभावस्य वर्णनात् जातिरलङ्कारः ।

उदाहरणान्तरम्—

आरत्तनित्तधोरणि भीषणव अणुकरो कुरंगच्छि ।

उल्लसि अवीण भुअवण विणिवेसो दशमुखो एसो ॥४९॥

संस्कृतम्—

आरक्तेनेत्रश्रेणि भीषणवदनोत्करः कुरंगाक्षि ।

उल्लसित विंशति भुजवन विनिवेशो दशमुख एषः ॥

आरक्तेति—कुरङ्गवत् आक्षणी नेत्रे यस्याः तत्सबुद्धौ हे
कुरङ्गाक्षि ! आसमन्तात् रक्तानाम् नेत्राणाम् श्रेण्या भीषणः
भयरनः वदनोत्करः मुखसमूहः यस्यः तादृशः उल्लसिताः प्रका-
शिताः वा यस्मिन् तथोक्तः एष पुरोवर्ती दशमुखः रावणः वर्तते
इति शेषः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र स्वभावलो भयङ्करमूर्तेः रावणस्य तत्स्वाभाविक, भीष-
णतावर्द्धक, रक्तनेत्रत्व, भीषणानेकमुखत्व, लसद्विंशतिभुजत्वानां
वर्णनात् स्वभावोक्तिः ।

उपमालक्षणम्—

उपमानेन सादृश्यमुपमेयस्य यत्र सा ।

प्रत्यया व्यय तुल्यार्थसमासै रुपमा मता ॥ ५० ॥

उपमानेनेति—यत्र प्रत्ययैः क्यच्-क्यङ्प्रभृतिभिः अव्ययैः
इव-यथादिभिः, तुल्यार्थैः समसमानादि शब्दैः, बहुव्रीहि प्रभृतिभिः
उपमेयस्य प्रासङ्गिकस्य मुखादेः उपमानेन अप्रासङ्गिकेन चन्द्रा-
दिता सादृश्यम् तुल्यता सा उपमा मता कथिता ।

उदाहरणम्—

गत्या विभ्रममन्दया प्रतिपदं या राजहंसायते
यस्याः पूर्णमृगाङ्ग मण्डलमिव श्रीमत्सदैवाननम् ।
यस्याश्चानुकरोति नेत्रयुगलं नीलोत्पलानिश्रिया
तां कुन्दार्द्रदतीं त्यजन्निनपतीराजीमतीं पातुवः ॥५१॥

गत्येति—या विभ्रमेण विलासेन मन्दया मन्दाया गत्यागम-
नेन प्रतिपदम् प्रतिवरणन्यासम् राजहंसायते राजहंसी इव आ-
चरति । यस्याः आननम् मुखम् सदैव नित्यमेव पूर्णमृगाङ्ग मण्ड-
लमिव पूर्णिमाचन्द्रविम्बम् इव श्रीमत् शोभायुतमस्ति । यस्या नेत्र-
युगलं च नयनद्वयमपि श्रिया शोभया नीलोत्पलानि इन्दीवराणि
अनुकरोति सम्प्रदति । कुन्दानि अग्राः श्रेष्ठाः रमणीयाः इति
भाव दन्ता यस्याः तथोक्तम् ताम् राजीमतीम् तन्नाम्नी स्त्रियम्
त्यजन् जिनयतिः बुद्धः वः युष्मान् पातु रक्षतु ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र राजीमती, तदानन, नयनद्वय, दन्तरूपाणाम् उपमेया-
नाम् क्रमेण राजहंस, चन्द्रमण्डल, नीलकमलरूपैः उपमानैः सह-
सादृश्यम्; तच्च 'राजहंसायते' इति क्यङ् प्रत्ययेन, 'इव' इत्य-
व्ययेन, 'अनुकरोति' इति तुल्यार्थक्रियया प्रकटीक्रियते
इत्युपमालङ्कारः ।

उदाहरणान्तरम्—

चन्द्रवद्वदनं तस्या नेत्रे नीलोत्पले इव ।

पक्वविम्बं हसत्योष्ठः पुष्पधन्वधनुर्ध्रुवः ॥ ५२ ॥

चन्द्रवदिति—पुष्पम् धनुः यस्य सः पुष्पधन्वा कामदेवः
तस्य धनुः इव भ्रूः यस्याः तथोक्तायाः तस्याः राजीमत्याः तन्ना-

मन्यास्त्रियः वदनम् मुखम् चन्द्रवत् चन्द्रेण तुल्यम् अस्तीति शेषः
नेत्रे नीलोत्पले नीलकमले इव स्तः, तथा तस्याः ओष्ठः पक्वि-
म्बम् पक्विम्बाफलम् हसति तिरस्करोति, यद्वा धातूनामेनकार्यत्व-
माश्रित्य 'हसति' इत्यस्य अनुकरोतीति तुल्यार्थता एव स्वी-
कार्या, अन्यथा अन्यटीकाकारैरङ्गीकृता अस्य तुल्यार्थकोदाहरणता
न स्यात् ।

लक्षण समन्वय -

अत्र उपमेयानाम् मुख-नेत्रौष्ठानाम् उपमेयैः चन्द्रनीलकमल
परिणतबिम्बैः सह सादृश्यम् क्रमेण 'तम्' इति प्रत्ययेन, 'इव'
इत्यव्ययेन, 'हसति' इति तुल्यार्थपदेन वर्ण्यते इति उपमा ।

उदाहरणान्तरम् -

म अ भरिअमाणसस्स विणिच्चं दोषा अरस्स ससिण त्व ।
तुह विरहे तीइ मुहं संकुइअ सुहअ कुमुअं च ॥५३॥
(मद भरितमानस्यापि नित्यं दोषाकरस्य शशिन इव ।
तव विरहे तस्या मुखं संकुचितं सुभग कुमुदं च ॥)

मदेति-हे सुभग ! मदेन हर्षेण सरितं पूर्णम् मानसम् चित्तम्
यस्य तस्य पक्षे मदः कस्तूरी ('मदोरेतसि कस्तूर्याम्' इति
मेदिनी) तद्विशिष्टः मदः मृगः इत्यर्थः तेन रितं पूर्णम् मानसम्
मध्यदेशः यस्य तथोक्तस्य दोषाकरस्यापि नानादोष युक्तस्यापि
पक्षे रात्रिजनकस्यापि शशितः चन्द्रस्य इव तव विरहे वियोगे
तस्याः मुखम् कुमुदम् इव श्वेतकमलमिव संकुचितं भवति इति शेषः

लक्षण समन्वयः -

अत्र सुभग-तत्पणयिनीमुखरूपयोः उपमेययोः चन्द्र-कुमुद-
रूपाभ्याम् उपमानाभ्याम् सह सादृश्यम् 'इव' इत्यव्ययेन उच्यते
इति उपमालङ्कारः ।

उपमेयोपमाया उदाहरणम् -

तं नमह वीअरागअं जिणिन्दमुहलिअदिढ अरकसाअम्
जस्स मणं व सरीरं मणं सरीरं व सुपसन्नम् ॥ ५४ ॥
(तं नमत वीतरागं जिनेन्द्रमुहलितदृढतरकषायम् ।
यस्य मन इव शरीरं मनः शरीरमिव सुप्रसन्नम् ॥)

तमिति-हे उपासकाः इति अध्याहार्यम् वीतरागम् विषया-
नुरागरहितम् उद्वलिताः खण्डिताः दृढतराः अतिनिश्चलाः
कषायाः क्रोधादयः ('कषायः सुरभौरमे । रागवस्तुनि निर्यासे
क्रोधादिषु विलेपने' इति हैमः) येन तथोक्तम् जिनेन्द्रम् बुद्ध-
देवम् नमत नमस्कुरुत । यस्य शरीरम् मनः इव मनश्च शरीरम्
इव सुप्रसन्नम् अस्ति इति शेषः ।

लक्षण समन्वय -

अत्र पूर्वम् शरीरमुपमेयम्, मनः उपमानम्; पश्चात् मनः
उपमेयम्, शरीरम् उपमानम्; इति मनः शरीरयोः परस्परम् उप-
पानोपमेय भावात् उपमेयोपमालङ्कारः तदुक्तं दर्पणः—'पर्यायेण
द्वयोरेतदुपमेयोपमापता' इति ।

अनन्वयोपमाया उदाहरणम् -

ये देव ! भवतः पादौ भवत्पादा निवाश्रिताः ।
ते लभन्तेऽद्भुतां भत्यां श्रियं त इव शाश्वताम् ॥५५॥

य इति-हे देव ! ये जनाः भवतः पादौ चरणौ भवत्पादौ
इव आश्रिताः ते जनाः ते इव अद्भुताम् आश्चर्यकारिणीम्,
भव्याम्, कल्याणकारिणीम्, शाश्वतीम् अविनाशिनीम् श्रियम्
सम्पत्तिम् लभन्ते प्राप्नुवन्ति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'पादौ' इत्यस्यैव उपमेयत्वम् उपमानत्वम् च एवम्
उत्तरार्द्धे 'ते' इत्यस्यैव उपमेयत्वम् उपमानत्वम् च इति अन-
न्वयः तल्लक्षणं तु दर्पणे उक्तम्—“उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव
त्वनन्वयः ।

अनेकोपमेयोपमाया उदाहरणम्—

आलोकनं च वचनं च निगूहनं च

यासां स्मरन्नमृतवत् सरसं कृशस्त्वम् ।

तासां किमंग पिशितासु पुरीषपात्रं

गात्रं विचिन्त्य सुदृशां न निराकुलोसि ? ॥५६॥

आलोकनमिति—हे सखे ! इति अध्याहार्यम् यासाम् स्त्रीणाम्
अमृतवत् अमृतमिव सरसं शान्तिपदम् आलोकनम् दर्शनम्,
वचनम् भाषणम्, निगूहनम् आलिङ्गनम् च स्मरन् त्वम् कृशः
असि । अङ्ग भोः तासाम् सुदृशाम् सुलोचनानाम् गात्रम् शरीरम्
पिशितासु पुरीषाणाम् मांसरुधिरामेध्यानाम् पात्रम् स्थानम्
अस्ति इति विचिन्त्य निर्धाय निराकुलः व्याकुलताशून्यः न
असि ? अपि तु निराकली भवितु मर्हसि एवेति भावः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र वचनालोकन निगूहनानां मुपयोमानां मेकेन उपमानेन
अमृतेन सह सादृश्यम् इति गहूपमेयशाली उपमालङ्कारः ।

बहुपमानामुपमामुदाहरतिः—

कलेव चन्द्रस्य कलङ्कमुक्ता

मुक्तावली चोरु गुणप्रपन्ना ।

जगत्रयस्याभिमतं ददाना

जैनेश्वरी कल्पलतेव मूर्तिः ॥ ५७ ॥

कलेति—चन्द्रस्य कला इव कलङ्केन मृगरूपेण चिन्त्रेण पक्षे
दोषेण मुक्ता रहिता, मुक्तावली इव हार इव उरुणा महती गुणेन
सूत्रेण पक्षे क्षमाप्रभृतिना प्रपन्ना ग्रथिता पक्षे युक्ता, जैनेश्वरी
जिनेश्वरस्य बुद्धदेवस्य इदम् मूर्तिः कल्पलता इव जगत्रयाय अ-
भिमतम् इष्टम् दाता वर्तते इति शेषः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र एकस्यैव मूर्तिरूपस्य उपमेयस्य अनेकैः चन्द्रकला,
मुक्तावली, कल्पलतारूपैः उपमानैः सह सादृश्यस्य वर्णनात् मा-
लोपमा । तल्लक्षणं तु दर्पणे कथितम्—“मालोपमा यदेकस्योपमानं
बहु दृश्यते ” । इति ।

सम्प्रति उपमालङ्कारदोषान् आह—

विभिन्न लिंग वचनां नाति हीनाधिकांचताम् ।

निबध्नन्ति बुधाः कापि लिंगभेदं तु मेनिरे ॥५८॥

विभिन्नेति—बुधाः पण्डिताः विभिन्ने लिङ्गवचने यस्याम्
ताम् अति दीनाम्, अत्यधिकाञ्च ताम् उपमाम् न निबध्नन्ति
रचयन्तिः तु किन्तु कापि केषुचिन् स्थलेषु लिङ्गभेदं मेनिरे म-
न्यन्ते स्म निर्दोषमिति भावः ।

उदाहरणम्—

हिममिव कीर्तिधवला

चन्द्रकलेवाति निर्मला वाचः ।

ध्वाङ्क्षस्यैव दाक्ष्यम्

नभ इव वक्षश्च ते विपुलम् ॥ ५९ ॥

हिममिति—हे देव ! इति अध्याहार्यम् ते तव कीर्तिः यथाः

हिमम् इव धवला शुभ्रा अस्ति, ते वाचः गिरः चन्द्रकला इव
अति निर्मलाः सन्नि, ते दाक्ष्यम् वातुर्यम् ध्वङ्गस्य काकस्य इव
अस्ति, ते वक्षः उरः नभः आकाशम् इव विपुलम् विस्तृतम् अस्ति

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'हिमम्' इति उपमानं नपुंसकम्; 'कीर्तिः' इति
उपमेयस्य तु स्त्रीत्वम् इति लिङ्गभेदः । 'चन्द्रकला' इति उपमा-
नस्य एकवचनता, 'वाचः' इति उपमेयस्य बहुवचनता इति वचन
भेदः । उपमानस्य काकगतदाक्ष्यस्य नृपगतदाक्ष्यापेक्षया अतीव
हीनत्वात् हीनोपमा । उपमानस्य नभसः विपुलतायाः वक्षोरूपो-
पमेय विपुलतापेक्षया अत्यधिकत्वात् अधिकोपमा ।

शुनीयं गृहदेवीव प्रत्यक्षा प्रतिभासते ।

खद्योत इव सर्वत्र प्रतापश्च विराजते ॥ ६० ॥

शुनीति—इयम् शुनी प्रत्यक्षा दृष्टिविषयीभूता गृहदेवी गेह-
देवता इव प्रतिभासते प्रतिभासते शोभते । प्रतापश्च सर्वत्र खद्योत
इव ज्योतिरिङ्गण इव विराजते ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'गृहदेवी' इति उपमानस्य 'शुनी' इति उपमेयापेक्षया
महती अधिकता इति अधिकोपमा । एव 'खद्योतः' इति उपमा-
नस्य 'प्रतापः' इति उपमेयापेक्षया अतीव हीनत्वम् इति हीनोपमा
उपमानस्य हीनाधिक विशेषणता मुदाहरति—

सफेनपिण्डः प्रौढेर्मिरब्धिः शांर्गीव शङ्खभृत् ।

श्रोतन्मदः करी वर्षन् विद्युत्वानिव वारिदः ॥ ६१ ॥

सफेनेति—सफेनपिण्डः फेनराशियुतः प्रौढेर्मिः उच्चलत्तरङ्गः

अब्धिः समुद्रः शङ्खं विभर्ति तादृशः शांर्गी विष्णुरिव वर्तते ।

श्रोतन् स्रवन् मदः मदजलम् यस्मात् तादृशः करी हस्ती वर्षन्
वर्षाम् कुर्वन् विद्युत्वान् तडित्प्रशिष्टः वारिदः मेघः इव शोभते
इति शेषः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र पूर्वार्द्धे 'अब्धिः' इति उपमेयस्य 'सफेनपिण्डः'
'प्रौढेर्मिः' इति विशेषणद्वयम्, उपमानस्य 'शांर्गी' इत्यस्य तु
'शङ्खभृत्' इति एकमेव विशेषणमिति हीनविशेषणता । एवम्
उत्तरार्द्धे उपमेयस्य 'करी' 'श्रोतन्मदः' इति एकं विशेषणम्,
उपमानस्य 'वारिदः' इत्यस्य तु 'वर्षन्' 'विद्युत्वान्' इति
विशेषणद्वयम् इति अधिक विशेषणता ।

लिङ्गभेदमुदाहरतिः—

मुखं चन्द्रमिवा लोक्य देवाल्हादकरं तव ।

कुमुदन्ति मुदाक्षीणि क्षीण मिथ्यात्वस्य संपदाम् ॥ ६२ ॥

मुखमिति—हे देव ! क्षीणा नष्टा मिथ्यात्वस्य असत्यतायाः
सम्पत् उत्कर्षः येषां तेषाम् सत्यतापूनीन्तः करणानाम्, तत्त्वद-
र्शिनां वा पुरुषाणाम् इत्यर्थः अक्षीणि नेत्राणि तत्र चन्द्रम् इव
आल्हादकरम् हर्षप्रकर्षजनकम् मुखम् आलोक्य दृष्ट्वा मुदा आन-
न्देन कुमुदन्ति कुमुदानि इव आचरन्ति विकसितानि भवन्ति
इति भावः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'मुखम्' इति उपमेयस्य नपुंसकत्वम्, 'चन्द्रम्' इति
उपमानस्य पुंस्त्वम् इति लिङ्गभेदेऽपि उपमा निर्दोषा ।

समासे उपमेयोपमानयोः लिङ्गभेदमुदाहरतिः—

निजजीवितेश करजाग्रकृत—

क्षतपङ्क्तयः शुशुभिरे सुरते ।

कुपितस्मरप्रहित वाण गण-

व्रणजर्जरा इव सरोजदृशः ॥ ६३ ॥

निजेति-सरोजे कमले इव दृशी गमने यस्याः तादृशः स्त्रियः
सुरते पतिसङ्गमे निजजीवितेशस्य स्वपाणवल्लभस्य वारजानाम्
नखानाम् अग्रैः कृतानाम् क्षतानाम् पङ्क्तयः कुपितस्मरेण कुद-
कामदेवेन प्रहितैः क्षिप्तैः वाणः गणैः वाणममूहैः ये व्रणाः क्षतानि
तेषाम् जर्जराः चिन्हानि इव शुशुभिरे शोभन्ते स्म ।

लक्षण समन्वयः-

अत्र 'सरोज दृशः' इत्यत्र उपमानवाचकस्य 'सरोज'
शब्दस्य नपुंसकत्वम्, उपमेयवाचकस्य 'दृश' इत्यस्य स्त्रीत्वम्
इति समासगता भिन्नलिङ्गता न दोषावहा ।

रूपके लिङ्गभेदमुदाहरति-

हस्ताग्र विन्यस्त कपोलदेशा

मिथो मिलत्कङ्कण कुण्डलश्रीः ।

सिषेच नेत्रस्रवदश्रुवारा

दोः कन्दलीं काचिदवश्यनाथा ॥ ६४ ॥

हस्तेति-अवश्यनाथा अवशीकृतभर्तृका काचित् स्त्री हस्तस्य
अग्रे अग्रभागे विन्यस्तः समर्पितः कपोल देशः यथा सा अस्मा-
देव कारणात् मिथः अन्योन्यम् मिलन्ती कङ्कणकुण्डलयोः कर-
कर्णाभरणयोः श्रीः प्रतिबिम्बरूपा शोभा यस्याः तथोक्ता सती
नेत्राभ्याम् नयनाभ्याम् स्रवता निर्गच्छता अश्रुवारा अश्रु जलेन
दोः भुज एव कन्दली लता ताम् सिषेच सिञ्चति स्म ।

लक्षण समन्वयः-

अत्र "दोः कन्दली" इत्यस्मिन् रूपके 'दोः' इत्यस्य पुंस्त्वम्
'कन्दली' इत्यस्य स्त्रीत्वम् इति लिङ्गभेदः न रूपकहानिकरः ।

प्रतिवस्तूपमायां लिङ्गभेदमुदाहरति-

बहुवीरेऽप्यसावेको यदुवंशेऽद्भुतोऽभवत् ।

किं केतव्यां दलानि स्युः सुरभीण्यखिलात्यपि ६५

बहुवीर इति-बहवः वीराः शूराः यत्र तस्मिन् यदुवंशे यदु-
कुले एकः केवलः असौ पुरुषः अद्भुतः अलौकिक गुणान्वितः
अभवत् । केतव्याम् तदारूपायां लतायाम् अखिलानि सर्वाणि
दलानि पत्राणि सुरभीणि मनोसोहनगन्धयुतानि स्युः भवेयुः किम्?
नैव इति भावः ।

लक्षण समन्वयः-

अत्र उपमेयस्य "यदुवंशस्य" पुंस्त्वम्, तस्योपमानस्य
'केतकी' इत्यस्य तु स्त्रीत्वम् इति लिङ्गभेदः वक्ष्यमाणलक्षणायाः
प्रतिवस्तूपमाया न विधातकः ।

रूपकालङ्कार लक्षणम् -

रूपकं यत्र साधर्म्या दर्थयोरभिदा भवेत् ।

समस्तं वाऽसमस्तं वा खण्डं वाऽखण्डमेव वा ॥६६॥

रूपकमिति-यत्र साधर्म्यात् समानार्थं विशिष्टत्वात् अर्थयोः
प्रासङ्गिकाप्रासङ्गिकयोः वस्तुनोः उपमानोपमेययोः वा अभिदा
भेदाभावः एकत्वम् इत्यर्थः भवेत् तत् रूपकम् भवति । तच्च रूपकं
समस्तम् सप्तासोपेतम्, असमस्तम् तद्विभक्तम्, खण्डम् खण्डितम्,
अखण्ड अखण्डितम् चेति चतुर्विधः ।

समस्तरूपकोदाहरणम्—

कीर्णान्धकारालकशालमाना

निबद्धतारास्थिमणिः कुतोपि ।

निशापिशाची व्यचरच्छधाना

महात्न्युलूकध्यनि फेत्क्षमतानि ॥ ६७ ॥

कीर्णेति—कीर्णाः इतस्ततः क्षिप्ताः अन्धकारम् एव अलकाः
चूर्णकुन्तलाः तैः शालमाना शोभमाना निबद्धाः द्वारभावेन परिहिता
ताराः एव अरथीनि तान्येव मणयः यथा तादृशी, महान्ति उलू-
कानाम् ध्वनयः एव फेत्क्षमतानि फेत्कारशब्दाः तानिदधाना धार-
यन्ती निशा एव पिशाची राक्षसी कुतः अपि कस्मादपि अज्ञात-
नाम्नः स्थानात् व्यचरत् विचचार ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र कृष्णत्वरूपसाधर्म्यात् अन्धकारस्य अलकैः सह, शुक्ल-
तागोलाकारतारूपसाधर्म्यात् ताराणां मणिभिः सह, भयङ्करत्वरूप-
साधर्म्यात् निशायाः पिशाच्या सह, कटुत्वाद्युभयसूचकत्वरूप
समानधर्म विशिष्टत्वात् उलूकध्वनेः फेत्कारैः सह अभेद इति
रूपकम् तच्च समासबुक्तम् इति समस्तम् ।

असमस्तरूपकोदाहरणम्—

संसार एष कूपः सलिलानि विपत्ति जन्मदुःखानि ।

इह धर्म एव रज्जु स्त स्मादुद्धरति निर्मग्नान् ॥ ६८ ॥

संसार इति—एष संसारः कूपः अस्ति, इह संसारकूपे विपत्ति
जन्मदुःखानि सलिलानि जलानि सन्ति, धर्मः एव रज्जुः निर्मग्नान्
ब्रुडिताम् पुरुषान् तस्मात् संसाररूपात् कूपात् उद्धरति रक्षति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र दुरवगाहत्वादि साधर्म्यात् संसारस्य कूपेन, अस्थैर्यरू-
पसाधर्म्यात् दुःखानाम् सलिलैः, अवलम्बनप्रदत्वसाधर्म्यात् धर्मस्य
रज्ज्वा सह अभेद इति रूपकम् तच्च समासाभावात् असमस्तम् ।

खण्डरूपकोदाहरणम्—

अधरं मुखेन नयनेन रुचिं

सुरभित्व मञ्जमिव नासिकया ।

नव वर्णिनी वदन चन्द्रमसः

तरुणा रसेन युगपन्निपपुः ॥ ६९ ॥

अधरमिति—तरुणाः युवानः रसेन प्रीत्यातिशयेन नवः वर्णिन्याः
नवीन कान्तायाः वदनचन्द्रमसः मुखचन्द्रस्य अधरम् ओष्ठम्
मुखेन, रुचिम् छविम् नयनेन नेत्रेण आञ्जमिव कमलसम्बन्धि इव
सुरभित्वम् सौरभम् इष्ट गन्धमित्यर्थः नासिकया युगपत् एकदैव
निपपुः पीवन्तः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र आह्लादकत्वसाधर्म्यात् मुखस्य चन्द्रेण सह एकताम्
इति रूपकम्, मुखचन्द्रस्य 'अधरं मुखेन' 'नयनेन रुचिम्'
'सुरभित्वं नासिकया' इति खण्डनाञ्च खण्डम् ।

अखण्डरूपकोदाहरणम्—

ज्योत्स्नया धवली कुर्वन् नुर्वी सकुल पर्वताम् ।

निशा विलास कमलमुदेति स्म निशाकरः ॥ ७० ॥

ज्योत्स्नयेति—निशायाः रात्रेः विलासाय खेलार्थम् कमलम्
निशाकरः चन्द्र ज्योत्स्नया चन्द्रिकया कुलपर्वतैः महेन्द्रादिभिः
साहिताम् उर्वीम् पृथ्वीम् धवली कुर्वन् शुभ्राकुर्वन् उदेति स्म ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र मनोरञ्जनत्वादि साधर्म्यात् निशाकरस्य निशाविलास-
कमलेन सह अभेद इति रूपकम्, निशाकरस्य अखण्डस्यैव (सक-
स्यैव) निशाविलासकमलता इति प्रादनात् च अखण्डम् ।

प्रतिस्तूपमालक्षणम्—

अनुपात्ता विवादीनां वस्तुनः प्रतिवस्तुना ।

यत्र प्रतीयते साम्यं प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ ७१ ॥

अनुपात्ताविति—यत्र इवादीनाम् इव यथाप्रभृति सादृश्य-
द्योतकशब्दानाम् अनुपात्तौ अकथने वस्तुनः प्रासङ्गिकस्य प्रति-
वस्तुना तद्विरुद्धेन वस्तुना अप्रासङ्गिकेनेत्यर्थः सह साम्यम् साद-
श्यम् प्रतीयेत अवगम्येत सा प्रतिवस्तूपमा ।

उदाहरणम्—

बहुवीरेयसावेको यदुवंशेद्रुतोऽभवत् ॥ ७२ ॥

किं केतक्यां दलानि स्युः सुरभीण्यखिलान्यपि व्याख्यातम्

लक्षण समन्वयः—

अत्र सादृश्यव्यञ्जकानाम् इवादि शब्दानामभावेऽपि यदुवंशस्य
केतक्या, वीराणाम् दलैः, अद्भुतत्वस्य सुरभित्वेन सह साम्यं
प्रतीयते इति प्रतिवस्तूपमा ।

भ्रान्तिमञ्जं लक्षयति—

वस्तुन्यन्यत्र कुत्रापि तत्तुल्यस्यान्य वस्तुनः ।

निश्चयो यत्र जायेत भ्रान्तिमान् सस्मृतो यथा ॥ ७३ ॥

वस्तुनीति—यत्र अन्यत्र अन्यस्मिन् कुत्रापि कस्मिंश्चिदपि
वस्तुनि पदार्थे तत्तुल्यस्य तत्सदृशस्य अन्यवस्तुनः भिन्नपदार्थस्य
निश्चयः सन्देहशून्यः प्रत्ययः जायेत स भ्रान्तिमान् स्मृतः कथितः

उदाहरणम्—

हेमकमलं ति वअणे णअणे नीलुप्पलं ति पसयच्छि ।
कुसुमं ति तुज्झ हसिए णिवडइ भमराणं रिच्छोली ॥ ७४ ॥
(हेमकमलमिति वदने नयने नीलोत्पलमिति प्रसृताक्षि ।
कुसुममिति तव हसिते निपतति भमराणां श्रेणिः ॥)

हेमकमलमिति—हे प्रसृताक्षि ! विशाललोचने ! प्रिये ! तव
वदने मुखे हेमकमलं सुवर्णकमलम् इति, नयने नेत्रे नीलोत्पलम्
नीललपलम् इति, हसिते हास्ये कुसुमम् पुष्पम् अस्ति इति मत्वा
इति शेषः भमराणाम् श्रेणिः पङ्क्तिः निपतति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र भमराणां सुरभित्वे विशिष्टे मुखे तादृशस्य तद्विन्नस्य
हेमकमलस्य निश्चयः, नीलस्य नेत्रे तादृशस्य तद्विन्नस्य नीलकम-
लस्य निश्चितिः, श्वेततायुते हासे तादृशस्य तद्विन्नस्य कुसुमस्य
प्रतीतिः इति भ्रान्तिमान् अलङ्कारः ।

आक्षेपलंकारोदाहरणम्—

उक्तिर्यत्र प्रतीतिर्वा प्रतिषेधस्य जायते ।

आचक्षते तमाक्षेपालङ्कारं विबुधा यथा ॥ ७५ ॥

उक्तिरिति—यत्र प्रतिषेधस्य निषेधस्य उक्तिः साक्षात् कथनम्
वा प्रतीतिः अर्थद्वारा ज्ञानम् जायते विबुधाः पण्डिताः तम् आ-
क्षेपालङ्कारम् आचक्षते कथयन्ति ।

उदाहरणम्—

इन्द्रेण किं यदि सकर्ण नरेन्द्र सूनू
रेरावतेन किमदो यदि तद्विपेन्द्रः ।

दम्भोलिनाप्यलमयं यदि तत्प्रतापः

स्वर्गोप्ययं ननु मुधा यदि तत्पुरी सा ॥७६॥

इन्द्रेणेति—यदि चेत् सः कर्णं नरेन्द्रस्य तदारुणनृपस्य सनुः
पुत्रः जयसिंहदेवः अस्ति तर्हि इन्द्रेणः किम् न किमपि फलमिति
भावः । यदि तस्य द्विपेन्द्रः श्रेष्ठः हस्ती वर्तते अते ! तदा ऐरावतेन
इन्द्रहस्तिना किम् न किमपि प्रयोजनमिति भावः । यदि तस्य
जयसिंहदेवस्य प्रतापः अस्ति तर्हि दम्भोलिना वज्रेण अपि अलम्
न कोप्यर्थः इत्यर्थः । यदि सा तस्य पुरी नगरी वर्तते सदा अयम्
स्वर्गः अपि मुधा प्रयोजनशून्यः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र इन्द्रेरावत दम्भोलिस्वर्गाणां निषेधस्य कथनात् आक्षे-
पालङ्कारः ।

उदाहरणान्तरम्—

यस्यास्ति नरक क्रोड निवासे रसिकं मनः ।

सोऽस्तु हिंसानृतस्तेयतत्परः सुतरां जनः ॥७७॥

यस्येति—यस्य पुरुषस्य नरकस्य क्रोडे अङ्गे निवासः तस्मिन्
रसिकम् वद्धातुरागम् अस्ति, सः जनः सुतराम् निरन्तरम् हिंसा
नृतस्तेयतत्परः हिंसाभिध्याभाषणचौरेषु तत्परः अस्तु ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र नरकनिवासमनिच्छता पुरुषेण हिंसादिकं न कर्तव्यम्
इति निषेधस्य प्रतीतिः जायते इति आक्षेपः ।

उदाहरणान्तरम्—

इच्छन्ति जेण किंति कुणन्ति करुणं खणं पि जे नेव्व ।

ते धनजक्ख व्व णरा दिन्ति धणं मरण समएवि ॥७८॥

(इच्छन्ति ये न कीर्तिं कुर्वन्ति करुणां क्षणमपि ये नैव ।
ते धनयक्षा इव नराददति धनं मरण समयेपि ॥)

इच्छन्तीति—ये पुरुषाः कीर्तिम् यशः न इच्छन्ति, ये च
कतणाम् दयाम् क्षणम् अपि न कुर्वन्ति, धनयक्षाः इव धनरक्षण
नियुक्तदेवयोनि विशेषाः इव ते पुरुषाः मरणसमयेपि मृत्युकालेपि
धनम् ददति किम् ?

लक्षण समन्वयः—

अत्र कीर्तिकामनाशून्यैः करुणापराङ्मुखैः पुरुषैः धनं न
दीयते इति निषेधस्य प्रतीतिः आक्षेपालङ्कारः ।

संशयालंकारलक्षणम्—

इदमेतदिदं वेति साम्यादबुद्धिर्हि संशयः ।

हेतुभिर्निश्चयः सोपि निश्चयान्तः स्मृतोयथा ॥७९॥

इदमिति—इदम् एतत् इदम् वा इति बुद्धिः एतत्प्रकार स-
न्देहास्कन्दितं जानम् संशयः । सोपि संशयः हेतुभिः कारणैः
निश्चयः निश्चये परिणमन् निश्चयान्तः स्मृतः कथितः ।

उदाहरणम्—

किं केशपाशः प्रतिपक्षलक्ष्म्याः

किं वा प्रतापानलधूम एषः ।

दृष्ट्वा भवत्पाणिगतं कृपाण—

मेवं कवीनां मतयः स्फुरन्ति ॥ ८० ॥

किमिति—हे नृपते ! इति अध्याहार्यम् भवतः पाणिगतम्
हस्तगतम् कृपाणम् खङ्गम् दृष्ट्वा कवीनाम् मतयः प्रतिभाः एवम्
वक्ष्यमाणरीत्या स्फुरन्ति विलसन्ति—किम् एषः प्रतिपक्षस्य शत्रु

नृपतेः लक्ष्म्याः राज्यश्रियः केशपाशः धम्मिल्लः किं वा एष प्रता-
पानलस्य प्रतापघ्निः धूमः वर्तते इति शेषः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र खड्गे 'किमयं शत्रुश्रियः धम्मिल्लः आहोस्वित् नृपप्रता-
पघ्नेः धूमः इति सन्देहास्कन्दिता बुद्धिः सञ्जायते इति संशयालङ्कारः

निश्चयान्त संशयमुदाहरति—

इन्द्रः स एष यदि किं न सहस्रमक्ष्णां

लक्ष्मीपतिर्यदि कथं न चतुर्भुजोऽसौ ।

आः स्यन्दन ध्वजधृतोद्धुर ताम्रचूडः

श्रीकर्णदेवनृपसूनुरयं रणाग्रे ॥ ८१ ॥

इन्द्र इति—यदि एषः पुरोवर्ती पुरुषः सः प्रसिद्धः इन्द्रः देव-
राजः अस्ति तर्हि अक्ष्णाम् नेत्राणाम् सहस्रम् किं न कथं न
वर्तते । यदि एषः लक्ष्मीपतिः विष्णुः वर्तते तर्हि असौ चतुर्भुजः
कथं न वर्तते । आः ज्ञातम् अयं रणाग्रे युद्धस्य पुरोभागे स्यन्दन-
ध्वजे रथपताकायाम् धृतः न्यस्तः उद्धुरः उत्कटः ताम्रचूडः कुक्कुटः
येन तादृश श्रीकर्णदेवनृपसूनुः जयसिंहदेवः वर्तते ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र राजा 'इन्द्रोऽयम् विष्णुर्वा' इति संशयः सहस्रनेत्रा-
भाव, चतुर्भुजाभाव, कुक्कुटाङ्कितरथपताकारूपैः हेतुभिः 'अयं
कर्णदेवसूनुः' इत्याकारके निश्चये परिणमति इति निश्चयान्तः
संशयः ।

दृष्टान्तलक्षणम्—

अन्वयख्यापनं यत्र क्रियया स्वतदन्ययोः ।

तं दृष्टान्तमिति प्राहुरलङ्कारं मनीषिणः ॥ ८१ ॥

अन्वयमिति—यत्र क्रियया क्रियाद्वारा स्वस्य प्रासङ्गिकस्य
तदन्यस्य अप्रासङ्गिकस्य च वस्तुनः अन्वयस्य समानगुणतारूप-
सम्बन्धस्य सादृश्यस्य वा ख्यापनम् प्रतीयतः भवेत् तम् अलङ्कारम्
विद्वांसः पाण्डिताः दृष्टान्तम् इति प्राहुः कथयन्ति ।

उदाहरणम्—

पतितानां संसर्गं त्यजन्ति दूरेण निर्मूला गुणिनः ।
इति कथयन् जरतीनां हारः परिहरति कुचयुगलम् ८३

पतितानामिति—निर्मूलाः अच्छाः शुद्धान्तः करणाश्च गुणिनः
गुणिनः गुणवन्तः पुरुषाः सूत्रयुक्ताश्च मणयः इति भावः पति-
तानाम् पापयुक्तानाम् अधः पतितानाम् च संसर्गम् संगतिम्
दूरेण दूरत एव त्यजन्ति इति कथयन् द्वारः जरतीनाम् वृद्धना-
रीणाम् कुचयुगलम् स्तनद्वयम् परिहरति त्यजति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र पतितपरिहरणरूप क्रियया प्रस्तुतस्य हारस्य अप्रस्तुतैः
गुणिभिः सह निर्मूलत्व, गुणवत्त्वरूपं सादृश्यं प्रतीयते इति
दृष्टान्तालङ्कारः ।

व्यतिरेकस्य लक्षणम्—

केनचिद्यत्र धर्मेण द्वयोः संसिद्ध साम्ययोः ।
भवत्यकतराधिक्यं व्यतिरेकः स उच्यते ॥ ८४ ॥

केनचिदिति—यत्र संसिद्धम् शास्त्रे प्रसिद्धम् साम्यम् तुल्यता
ययोः तथा भूतयोः द्वयोः उपमानोपमेययोः केनचित् धर्मेण
गुणेन एकतरस्य उपमेयस्य उपमानस्य वा आधिक्यम् भवेत् सः
व्यतिरेकः कथ्यते ।

तदुदाहरणम्—

अस्त्वस्तु पौरुषगुणाजयसिंह देव-

पृथ्वीपतेर्मृगपतेश्च समान भावः ।

किं त्वेकतः प्रतिभटाः समरं विहाय

सद्यो विशन्ति वनमन्यमशङ्कमानाः ॥८५॥

अस्त्विति—जयसिंहदेव पृथ्वीपतेः तदारूपस्य नृपस्य मृग-
पतेः सिंहस्य च पौरुषगुणात् पराक्रमरूपसाधर्म्यात् समानभावः
तुल्यत्वम् अस्तु अस्तु भवतु भवतु । किन्तु एकतः एकस्मात्
जयसिंहदेवात् इत्यर्थः विभ्यतः इति शेषः प्रतिमयः शत्रुसैनिकाः
समरम् युद्धम् विहाय त्यक्त्वा अन्यम् सिंहम् अशङ्कमानाः अग-
णयन्तः सद्यः भाटिति वनम् विद्यन्ति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र पतित्वरूपसाधर्म्यात् सिद्धतुल्यताकयोः सिंह जयसिंह-
देवयोः एकतरस्य जयसिंहदेवस्य भीतिजनकत्वरूपेण धर्मेण
आधिक्यात् व्यतिरेकालङ्कारः ।

अपहृतिलक्षणम्—

नैतदेतदिदं ह्येत दित्यपन्हवपूर्वकम् ।

उच्यते यत्र सादृश्यादपन्हुतिरियं यथा ॥ ८६ ॥

नेति—यत्र सादृश्यात् साधर्म्यात् एतत् एतत् न, किन्तु
इवम् एतत् अस्ति इति अपहृवपूर्वकम् प्रथम प्रतिषेधपूर्वकम् उच्यते
कथ्यते इयम् अपहृतिः—कथ्यते यथा—

उदाहरणम्—

नैतन्निशायां क्षित सूच्य भेद्य-

मन्धीकृता लोकनमन्धकारम् ।

निशागमप्रस्थित पञ्चबाण-

सेना समुत्थापित एष रेणुः ॥ ८७ ॥

नेति—निशायाम् रात्रौ शिता तीक्ष्णा या सूची तथा अभेद्यम्
अतिगाहृतया मेतुमश्वम् अन्धीकृतम् आलोकनम् दृष्टिः येन
तथोक्तम् एतत् अन्धकारं न वर्तते । तर्हि किमेतत् इत्याह एष
प्रवेवर्ती वस्तुविशेष निशागमे रात्रि प्रारम्भे प्रस्थिता युद्धार्थम्
कृतप्रयाणा या पञ्चबाणस्य कामदेवस्य सेना तथा समुत्थापितः
उत्क्षिप्तः रेणुः रजः वर्तते इति शेषः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र अन्धकारस्य अपलापात् (अपहृवात्) रेणोश्च स्थाप-
नात् अपहृतिः ।

तुल्ययोगिता लक्षणम्—

उपमेयं समीकर्तुमुपमानेन योज्यते ।

तुल्यैक काल क्रियया यत्र सा तुल्ययोगिता ॥ ८८ ॥

उपमेयमिति—यत्र उपमेयम् उपमानेन सह समीकर्तुम् तुल्या
समाना या एककाला तुल्यकालवती क्रिया तथा उपमेयम्
उपमानेन सह योज्यते सा तुल्ययोगिता ।

तदुदाहरणम्—

तमसा लुप्यमानानां लोकेस्मिन् साधुवर्त्मनाम् ।

प्रकाशनाय प्रभुता भानोस्तव च दृश्यते ॥ ८९ ॥

तमसेति—हे नृपते ! अस्मिन् लोके जगति तमसा अन्धका-
रेण अज्ञानेन च लुप्यमानानाम् अदर्शनम् गच्छताम् स्तब्धमा-

नानाम् च साधुवर्त्मनाम् शोभनमार्गानाम् शोभनाचाराणाम् च प्रकाशनाय प्रकटनाय संस्करणाय च भानोः सूर्यस्य तव च प्रभुता सामर्थ्यम् दृश्यते ।

लक्षण समन्वय—

अत्र साम्यप्रदर्शनाय वर्तमान कालया 'दृश्यते' इत्येक क्रियया उपमेयस्य राजः उपमानेन सूर्येण सह योगात् तुल्य-योगिता ।

उत्प्रेक्षालक्षणम्—

कल्पना काचिदौचित्याद्यत्रार्थस्य सतोऽन्यथा ।

द्योतितेवादिभिः शब्दै रूप्प्रेक्षा सा स्मृता यथा ॥९०॥

कल्पनेति—यत्र सतः वर्तमानस्य अर्थस्य वस्तुनः औचित्यात् योग्यत्वात् इवादिभिः इवप्रभृतिभिः अत्र आदि शब्देन "मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः । उत्प्रेक्षा व्यञ्जकाः शब्दा इव शब्दोपि तादृशः ॥" इति एतत्प्रत्योक्ताः 'मन्ये' प्रभृतयः गृह्यन्ते । शब्दैः द्योतिता प्रकृतिता काचित् अन्यथा भिन्नप्रकारा कल्पना सङ्कटना भवेत् सा उत्प्रेक्षा स्मृता कथिता ।

उदाहरणम्—

नभस्तले किञ्चिदिव प्रतिष्ठा—

अकाशिरे चन्द्र रुचि प्ररोहा ।

जगद गिलित्वा हसतः प्रमोदाद्

दन्ता इव ध्वान्त निशाचरस्य ॥ ९१ ॥

नभस्तले इति—नभस्तले आकाशे किञ्चित् इव अल्पमात्रमेव प्रतिष्ठाः उदिताः चन्द्रस्य रुचिप्ररोहाः किरणाङ्कुराः जगत् गिलित्वा निर्गम्य प्रमोदात् दर्शयिष्यात् हसतः हासं कुर्वतः ध्वान्त निशाचरस्य अन्धकाररूपस्य राक्षसस्य दन्ता इव चकाशिरे रेजिरे

लक्षण समन्वयः—

अत्र सतः अर्थस्य चन्द्रस्य दन्तरूपेण कल्पना सा च 'इव' शब्देन द्योतिता इति उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

अर्थान्तरन्यासलक्षणम्—

उक्तसिद्ध्यर्थमन्यार्थन्यासो व्याप्तिपुरः सरः ।

कथ्यतेऽर्थान्तरन्यासः श्लिष्टो श्लिष्टश्च स द्विधा ॥९२॥

उक्तेति—उक्तस्य अर्थस्य सिद्ध्यर्थम् पुष्पर्यम् व्याप्तिपुरस्तरः युक्तियुक्तः अन्यार्थन्यासः द्वितीयार्थकथनम् अर्थान्तरन्यासः कथ्यते । सः अर्थान्तरन्यासः श्लिष्टः श्लेषयुक्तः अश्लिष्टः श्लेष-रहितश्च इति द्विधा ।

उदाहरणम्—

शोणत्व मक्ष्णामसिताब्जभासां

गिरां प्रचारस्त्वपरप्रकारः ।

बभूव पानान्मधुनो बधूना-

मचिन्तनीयो हि सुरानुभावः ॥ ९३ ॥

शोणत्वमिति—बधूनाम् स्त्रीणाम् मधुनः मद्यस्य पानात् अभिताब्जभासाम् नीलकण्ठधुतीनाम् अक्ष्णाम् नेत्राणाम् शोण-त्वम् रक्तत्वम् तथा गिराम् वाचां प्रचारः प्रयुक्तिः अपरप्रकारः भिन्नः आसीत् । हि निश्चयेन सुरायाः मद्यस्य सुराणां देवानां च अनुपभावः प्रभावः अचिन्तनीयः विचारशक्ति बाह्यम् अलौ-किकः इति भावः वर्तते इति शेषः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र मद्यपानजन्य, नेत्ररक्तत्व, स्वरभेद रूपस्य पूर्वोक्तस्य अर्थस्य परिपोषार्थम् "अचिन्तनीयो हि सुरानुभावः" इत्याभ्या-

र्थस्य कथनात् अर्थान्तरन्यासः, 'सुरा' पदस्य मद्यदेवतारूपार्थ-
द्वयस्य वाचकत्वात् च श्लिष्टः ।

अश्लिष्टार्थान्तरन्यासोदाहरणम्—

शुण्डादण्डैः कम्पिताः कुञ्जराणां

पुष्पोत्सर्गं पादपाश्वरु चक्रुः ।

स्तब्धाकाराः किं प्रयच्छन्ति किञ्चित्

क्रान्ता यावन्नोद्धतैर्वीतशङ्कम् ॥ ९४ ॥

शुण्डादण्डैरिति—पादपाः वृक्षाः कुञ्जराणाम् हस्तिनाम्
शुण्डादण्डैः कम्पिताः सन्तः पुष्पाणाम् उत्सर्गम् दानम् इतिभावः
चारु मनोहरं यथा तथा चक्रुः । स्तब्धः चेष्टाशून्यः आकारः येषाम्
ते जडाः इत्यर्थः यावत् उद्धतैः धृष्टैः न क्रान्ताः न अभिभूताः
तावत् किञ्चित् किमापि वस्तु प्रयच्छन्ति ददति किम् ? न
किञ्चिदपि इति भावः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र “वृक्षाः हस्तिभिः कम्पिताः एव पुष्पाणि ददुः”
इति पूर्वोक्तार्थः अर्थद्वयवाचकपदरहितेन उत्तरार्द्धेन समर्थयते इति
अश्लिष्टार्थान्तरन्यासः ।

समासोक्तिलक्षणम्—

उच्यते वक्तुमिष्टस्य प्रतीतिजननक्षमम् ।

सधर्मं सा समासोक्ति रन्योक्तिर्वाभिधीयते ॥ ९५ ॥

उच्यते इति—यत्र वक्तुम् इष्टस्य अभिलषितस्य विवक्षितस्य
अन्यवस्तुनः इत्यर्थः प्रतीतिजनने प्रत्ययोत्पादने क्षमम् समर्थम्
सधर्मम् तुल्यधर्मवत् अन्यत् वस्तु उच्यते सा समासोक्तिः अन्यो-
क्तिः वा उच्यते ।

उदाहरणम्—

मधुकर ! मा कुरुशोकं

विचर करीरदुपस्य कुसुमेषु

धन तु हि न पातदलिता

कथं नु सा मालती मिलति ॥ ९६ ॥

मधुकरेति—हे मधुकर ! भ्रमर ! शोकम् मा कुरु । करीरदु-
पस्य करीरवृक्षस्य कुसुमेषु विचर भ्रमणं कुरु । धनतु हि नस्य
निविडहिमस्य पातेन पतनेन दडिता नष्टा सा त्वया अनुभूता
मालती कथम् केन प्रकारेण मिलति नु वितर्के ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र ‘हे नायक ! तव प्राणवल्लभा कालेनहता अतस्त्वं शोकं
दूरीकृत्य अन्यस्त्रीभिः स्वमनोविनादं कुरु’ इत्याकारकस्य विव-
क्षितस्य अन्यार्थस्य प्रतीत्यर्थम् भ्रमरमालत्यादि भिन्नवस्तुनः
निबन्धनात् समासोक्तिः ।

विभावनालक्षणम्—

विना कारणसद्भावं यत्र कार्यस्य दर्शनम् ।

नैसर्गिक गुणोत्कर्षभावनात् सा विभावना ॥ ९७ ॥

विनेति—यत्र कारणसद्भावं विना हेतुं विनैव नैसर्गिकगुणो-
त्कर्षस्य स्वाभाविक गुणोत्कर्षस्य भावनात् उपपत्तेः कार्यस्य दर्श-
नम् भवति सा विभावना उच्यते ।

उदाहरणम्—

अनध्ययन विद्वांसो निर्द्वय परमेश्वराः ।

अनलङ्कार सुभगाः पान्तु युष्मान् जिनेश्वराः ॥ ९८ ॥

अनध्ययनेति—नास्ति अध्ययनं येषाम् तादृशाः अनध्यस्त-
विद्याः इत्यर्थः अथापि विद्वांसः पण्डिताः, निर्द्वयाः धनशून्याः
अथच परमेश्वराः ऐश्वर्यवन्तः, अनलङ्काराः आभरणरहिताः तथापि
सुभगाः शोभनदर्शनाः जिनेश्वराः बौद्धशिरोमणयः युष्मान्
पान्तु रक्षन्तु ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र स्वाभाविका लौकिकगुणशालिषु जिनेश्वरेषु पाण्डित्य-
हेतोः अध्ययनस्य, ऐश्वर्यहेतोः द्रव्यविशिष्टत्वस्य, शोभनदर्शनत्व
हेतोः सालङ्कारत्वस्य अभावेऽपि पाण्डित्य, ऐश्वर्य, सुभगत्वरूपाणाम्
कार्याणाम् सद्भावात् विभावना ।

दीपकालङ्कारोदाहरणम् —

आदिमध्यान्त वर्त्येक पदार्थेनार्थ संगतिः ।
वाक्यस्य यत्र जायेत तदुक्तं दीपकं यथा ॥९९॥

आदीति—यत्र आदिवर्तिना मध्यवर्तिना अन्तवर्तिना एकप-
दार्थेन क्रियारूपेण सह वाक्यस्य संगतिः जायेत तत्र दीपकम्
उच्यते ।

तदुदाहरणम्—

जगुस्तव दिवि स्वामिन् गन्धर्वाः पावनं यशः ।
किन्नराश्च कुलाद्रीणां कन्दरेषु मुहुर्मुदा ॥ १०० ॥

जगुरिति—हे स्वामिन् ! गन्धर्वाः दिवि आकाशे किन्नराः
देवयोनिविशेषा कुलाद्रीणां कुलपर्वताम् कन्दरेषु गुहासु तव पावनं
यशः मुदा हर्षेण मुहुः वारम्वारम् जगुः कीर्तयामासुः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र पद्यादिस्थेन 'जगुः' इति क्रियारूपेण एकपदार्थेन

'गन्धर्वाः तव यशः जगुः' 'किन्नराश्च तव यशः जगुः' इत्येत-
योः द्वयोः वाक्योः संगतिः इति दीपकम् ।

उदाहरणान्तरम्—
विराजन्ते तमिश्राणि द्योतन्ते दिवितारकाः
विभान्ति कुमुदश्रेण्यः शोभन्ते निशिदीपिकाः ॥१०१॥

विराजन्तीति—निशि रात्रौ तमिश्राणि तमांसि विराजन्ते
विजृम्भन्ते । दिवि आकाशे तारकाः नक्षत्राणि द्योतन्ते प्रका-
शन्ते । कुमुदश्रेण्यः श्वेतकमलसमूहाः विभान्ति, दीपकाः च
शोभन्ते ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र पद्यमध्यस्थेन 'निशि' इत्येक पदार्थेन 'विराजन्ति तमि-
श्राणि' इत्यादि चतुर्वाक्ये सहाऽन्वितत्वेन चतुर्णामेव वाक्या-
नामर्थस्य संगतिः भवति इति दीपकम् ।

अतिशया लङ्कारलक्षणम्

वस्तुनोवक्तुमुत्कर्षम् संभाव्यं यदुच्यते ।

वदन्त्यति शयारूपं तमलङ्कारं बुधायथा ॥ १०२ ॥

वस्तुन इति—वस्तुनः अर्थस्य उत्कर्षं प्रकृष्टताम् वक्तुम् यत्र
असम्भाव्यम् सम्भावना शून्यम् उच्यते, बुधाः तम् अतिशया-
रूपम् अतिशयनामकम् अलङ्कारम् वदन्ति । यथा—

उदाहरणान्तरम्—

त्वछारितारितरुणीश्वासितानिलेन
संमूर्छितोर्मिषु महोदधिषु क्षितीश ! ।

अन्तर्लुठदिगरि परस्पर शृङ्गसंग-
घोरास्वैर्मुररिपोरपयाति निद्रा ॥ १०४ ॥

त्वदिति—हे क्षितीश ! पृथिवीपते ! त्वया दारितानाम् युद्धे
हतानाम् अरीणाम् याः तरुण्यः स्त्रियः ताम्राम् श्वसितानिलेन
श्वासवायुना संमूर्च्छिताः प्रवृद्धाः ऊर्मयः तरङ्गाः येषाम् तेषु
महोदधि महासमुद्रेषु अन्तः जलाभ्यन्तो लुण्ठन्तः इतस्ततः स्व-
लन्तः ये गिरयः पर्वताः तेषाम् यः परस्परम् अन्योन्यम् शृङ्ग-
सङ्गः शिखरम् सङ्घट्टतम् तस्य ये घोरारवाः भयङ्करध्वनयः तैः
मुरिरिषोः विष्णोः निद्रा अपयाति दूरिभवति ॥

लक्षण समन्वयः—

अत्र राजप्रताप रूपस्य वस्तुनः उत्कर्षं प्रतिपादयितुं
“ त्वन्नाशित शत्रुस्त्रीणां निःश्वासैः समुद्रकल्लोलः उच्चलन्ति,
गिरीणां च मियः शृङ्गसङ्घट्टतं भवति, शृङ्ग सङ्घट्टनोत्पादित
भीषण शब्दैश्च समुद्रे शयानस्य विष्णोः निद्राभङ्गो भवति”
इत्याकारकस्य नितराम सम्भाविनोऽर्थस्य वर्णनात् अतिशया-
लङ्कारः ।

‘यदि’ शब्दयोगे अतिशयमुदाहरति—

एक दण्डानि सप्तस्युर्यदिच्छत्राणि पर्वते ।
तदोपमीयते पार्श्वं मूर्ध्नि सप्तफणः फणी ॥ १०४ ॥

एकेति—यदि पर्वते एकदण्डानि एकदण्डयुक्तानि सप्तछत्राणि
स्युः भवेयुः तदा पार्श्वं मूर्ध्नि पार्श्वनाथशिरसि सप्तफणाः यस्य
तादृशः फणी सर्पः उपमीयेत सोपमानः स्यात् ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र पार्श्वनाथशिरस्थ सर्प रूपस्य वस्तुनः उत्कर्षमुचनय
एकदण्डविशिष्ट सप्तछत्रयुत पर्वतरूपस्य असम्भावात् वस्तुनः
वर्णनात् अतिशयालङ्कारः ।

हेत्वलङ्कारलक्षणम्—

यत्रोत्पादयतः किञ्चिदर्थं कर्तुः प्रकाश्यते ।
तद्योग्यता युक्तिः रसौ हेतुरुक्तो बुधैर्यथा ॥ १०५ ॥

यत्रेति—यत्र किञ्चिदर्थम् किमपि वस्तु उत्पादयतः सम्पाद-
यतः कर्तुः तस्य अर्थस्य योग्यतायाः साधनशक्तेः युक्तिः कारणम्
प्रकाश्यते असौ बुधैः पण्डितैः हेतुः उक्तः । अस्मात् कारणात्
अयं पुरुषः एतत् कार्यम् कर्तुं शक्नोतीति यत्र उच्यते स हेतु
नामालङ्कारः । यथा—

उदाहरणम्—

जुत्वणसम उम्मत्तो तत्ता विरहेण कुण्ड पाहस्स ।
कण्ठमन्तरद्योलिर मधुरसरं वालिआ गीअम् ॥ १०६ ॥
(यौवन समयोन्मत्ता तस्मा विरहेण करोति नाथस्य ।
कण्ठाभ्यन्तरद्योलितमधुरस्वरं बालिका गीतम् ॥)

यौवनेति—यौवन समयेन यौवनीद्वयेन उन्मत्ता नाथस्य
विहिण वियोगेन तस्मा दुःखिता बालिका नूतना वधूः कम्पा-
न्तरे एव द्योलितः प्रकाशितः लज्जया वहिः न प्रकारितः इति
भावः मधुरः मनोहरः स्वरः यत्र तत् यथा भवति तथा गीर्षं
करोति ॥

लक्षण समन्वयः—

अत्र गीतरूपमर्थमुत्पादन्त्या बालिकाया यौवनजन्योन्म-
त्तारूपस्य प्रिय वियोग व्यथारूपस्य च गीतोत्पादन योग्यता-
कारणस्य प्रकाशनात् हेतुरलङ्कारः ।

उदाहरणान्तरम्—

विससो अरोमिअङ्कोक अन्तआसाइ आगओ पवणो ।

जाडपलासोसिहरीपहिणमारन्ति ते दाक्षिणम् ॥७॥
(विससोदरो मृगाङ्गः कृतान्त दिशात आगतः पवनः ।
जातपलाशः शिखरी पथिकान् मारयन्त्येत इदानीम् ॥)

विषेति—विषस्य सोदरः एकमातृकः भ्राता द्वयोरपि एक
समुद्र संभूतत्वात् इत्याशयः मृगाङ्गः चन्द्रः, कृतान्तस्य यमस्य
दिशातः दक्षिणदिशः आगतः पवनः वायुः जातानि उत्पन्नानि
पलाशानि पत्राणि यस्य तादृशः शिखरी वृक्षः श्र एते त्रयः इदा-
नीम् वसन्तसमये पथिकान् मारयन्ति ।

लक्षण समन्वयः—

विषं हि प्राणहरं वस्तु, अतः तद्भ्रातुः चन्द्रस्य अपि प्राणहरत्वम्,
कृतान्तस्य घातकत्वम् जगति प्रसिद्धमेवेति तदिशातः समागतस्य
वायोरपि तथात्वम् युक्तियुक्तमेव, एवं 'जातपलाशः' इति विशेष-
णस्य 'जाता पलस्य मांसस्य आशा यस्य' इति अर्थकरणेन शिख-
रिणोपि मारकत्वं मुचितमेवेति विषसोदरादीनि त्रीणि विशेष-
णानि क्रमेण मृगाङ्ग पवन शिखरिणां पथिक मारणयोग्यतां प्रका-
शयन्तीति हेत्वलङ्कारः ।

पर्यायोक्ति लक्षणम्—

अतत्परतया यत्र जल्प्यमानेन वस्तुना ।

विवक्षितं प्रतीयेत पर्यायोक्तिरियं यथा ॥ १०८ ॥

अतत्परतयेति—यत्र अतत्परतया तदर्थानभिधायकतया ज-
ल्प्यमानेन वर्ण्यमानेन वस्तुना विवक्षितं वक्तुमिष्टम् वस्तु प्रतीयेत
सूच्येत इयम् पर्यायोक्तिः । यथा—

उदाहरणम्—

त्वत्सैन्यवाह निवहस्य महाहवेषु

द्वेषः प्रभो ! रिपुपुरन्ध्रजनस्य चासीत् ।

एकः खुर बहुलरेणुततिं चकार

तां संजहार पुनरश्रुजलैर्यदन्यः ॥ १०९ ॥

त्वादिति—हे प्रभो ! महाहवेषु घोरयुद्धेषु त्वत् सैन्यस्य तत्र
सेनायाः ये बाहाः द्योतकाः तेषाम् निवहस्य समूहस्य रिपुपुर-
न्ध्रजनस्य शत्रुस्त्रीजनस्य च द्वेषः शत्रुभावः आसीत् । यत् य-
स्मात् कारणात् एकः द्योतकसमूहः खुरैः बहुलाम् अनल्पाम् रेणु-
ततिम् धूलिविसरम् चकार ? अन्यः शत्रुस्त्रीजनः पुनः ताम् रेणु
सन्ततिम् अश्रुजलैः पतिमरणजन्यशोकाश्रुभिरित्यर्थः संजहार
दूरी चकार ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र "राज्ञसेनाश्वममुदायोद्धूतं रजः भृतशत्रुस्त्रीशोकाश्रुजलैः
निराकृतम्" इत्यात्मकेन वस्तुना विवक्षितार्थम् कथयता 'राज्ञा
वहवः शश्रवः' इत्याकारकं वक्तुमिष्टं वस्तु प्रतीयते इति पर्यायोक्तिः

समाहित लक्षणम्—

कारणान्तर सम्पत्तिर्देवादारम्भ एव हि ।

यत्र कार्यस्य जायेत तज्जायेत समाहितम् ॥ ११० ॥

कारणेति—यत्र कार्यस्य आरम्भे एव देवात् कारणान्तरस्य
अन्य कारणस्य सम्पत्तिः समुत्पत्तिः जायेत तत् समाहितम् जायेत
तदुदाहरणम्—

मनस्विनी बल्लभवेश्म गन्तुम्

उत्कण्ठिता यावदभूत् निशायाम् ।

तावत् नवाम्भोधरधीरनाद-

प्रबोधितः सौधशिखीचुकूज ॥ १११ ॥

मनस्विनीति—मनस्विनी मानवती स्त्रीनिशाया रात्रौ यावत्
वल्लभस्य कान्तस्य वेश्म सदनम् गन्तुम् उत्कण्ठिता उत्सुका
अभूत्, तावत् नवाम्बोधरस्य नवीनमेघस्य धीरनादेन गम्भीरध्व-
निना प्रबोधित नाशितनिद्रः सौधशिखी सवनस्थितः मयूरः
चुकूज कूजितं चकार ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र वल्लभवेश्मगमनस्य उत्कण्ठारूपे एकस्मिन् कारणे सत्यपि
कान्तगृहगमनारम्भ एव अकस्मात् मयूर कूजित रूपस्य कारणा-
न्तरस्य समुत्पत्तेः समाहितालङ्कारः ।

परिवृत्तिलक्षणम्—

परिवर्तनमर्थेन सदृशासदृशेन वा
जायेताऽर्थस्य यत्रासौ परिवृत्तिर्यथा मता ॥ ११२ ॥

परिवर्तनमिति—यत्र सदृशेन तुल्येन असदृशेन अतुल्येन वा
अर्थेन सह अर्थस्य परिवर्तनम् जायेत असौ परिवृत्तिः मता कथिता
यथा—

उदाहरणम्—

अन्तर्गत व्यालफणामणीनां
प्रभाभिरुद्भासित भूषु भर्तः ।

स्फुरत्प्रदीपानि गृहाणि मुक्त्वा

गुहासु शेते त्वदराति वर्गः ॥ ११३ ॥

अन्तर्गतेति—हे भर्त स्वामिन् ! तव अरातिवर्गः शत्रुसमूहः
स्फुरन्तः प्रकाशमानाः प्रदीपाः यत्र तानि गृहाणि त्यक्त्वा अन्त-
र्गताः अभ्यन्तरस्थाः ये व्यालाः सर्पाः तेषाम् फणासु ये मणयः
तेषाम् प्रभाभिः छविभिः उद्भासिताः प्रकाशिताः भुवः यत्र तादृ-
शासु गुहासु शेते ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र फणामणयः प्रदीपाः सदृशाः, प्रदीपप्रकाशितानां गृहा-
णां फणामणि प्रकाशिताभिः गुहाभिः सह परिवर्तनेन परिवृत्ति-
रलङ्कारः ।

असदृशेनार्थेनार्थस्य परिवृत्तिमुदाहरति—

दत्वा प्रहारं रिपुपार्थिवानां

जग्राह यः संयति जीवितव्यम् ।

शृंगारभर्गी च तदंगनानां—

मादाय दुःखानि ददौ सदैव ॥ ११४ ॥

दत्तेति—य नृपः संयति युद्धे प्रहारं दत्वा रिपुपार्थिवानाम्
शत्रुनृपानाम् जीवितव्यम् प्राणान् जहार हतवान् तदङ्गनानाम्
तत्स्त्रीणाम् शृङ्गारभर्त्री शृङ्गाररचनां च आदाय गृहीत्वा दुःखानि
ददौ ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र प्रहारस्य असदृशेन जीवितेन सह दुःखस्य च असदृशा
शृङ्गारभङ्ग्या सह परिवर्तनात् परिवृत्तिरलङ्कारः ।

असंख्यं लक्षयति—

यथोक्तानां पदार्थानामर्थाः सम्बन्धिनः पुनः ।

क्रमेण तेन बध्यन्ते तद्यथा संख्यमुच्यते ॥ ११५ ॥

यत्रेति—यत्र उक्तानाम् प्रतिपादितानाम् पदार्थानाम् सम्ब-
न्धिनः अर्थाः पुनः तेन क्रमेण बध्यन्ते रच्यन्ते तत्र यथा संख्यम्
उच्यते ।

उदाहरणम्—

मृदु भुजलतिकाभ्यां शौणिमानं दधत्या

चरणकमलभासा चारुणा चाननेन ।

विसकिसलय पद्मान्यात्त लक्ष्मीणिमन्ये

विरहविपदि वैरात्तन्वते तापभंगे ॥ ११६ ॥

मृद्विति-मृदु भुजलतिकाभ्याम् कोमलबाहुवल्लीभ्याम्, शो-
णिभातम् रक्तताम् दधत्या विभ्रत्या चरणकमलयोः पादपद्मयोः
भासा कान्त्या, चारुणा मनोहरेण आननेन मुखेन च आत्ता गृहीता
लक्ष्मीः येषां तानि विसकिसलय पद्मानि मृणाल-कोमलपत्र-
कमलानि विरहः पतिविये गः एव विपद् विपत्तिः तस्यां सत्याम्
वैराद्रेषात् अङ्गे शरीरे तापम् सन्तापम् तन्वते उत्पादयन्ति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र भुजलता, चरणकमल, आननशब्दानां सम्बन्धिनः
विस-किसलय-पद्मरूपाः पदार्थाः क्रमेण निबद्धाः इति यथामं-
ख्यम् अलङ्कारः ।

विषमालङ्कारलक्षणम्—

वस्तुनो यत्र सम्बन्धमनौ चित्येन केनचित् ।

असम्भाव्यं वदेद्वक्ता तमाहुर्विषमं यथा ॥ ११७ ॥

वस्तुन इति-यत्र वक्ता कविः वस्तुनः पदार्थस्य केनचित्
अन्येन वस्तुना सह सम्बन्धम् अनौचित्ये उचितताशून्यत्वेन अस-
म्भाव्यम् सम्भवायोग्यमिति वदेत् तम् विषमम् आहुः ।

उदाहरणम्—

क्वेदं तववपुर्वत्से ! कदलीगर्भकोमलम् ।

कायं राजीमति ! केशदायी व्रतपरिग्रहः ॥ ११८ ॥

केति-हे वत्से ! राजीमति ! कदलीगर्भवत् कोमलं मृदु तव
वपुः शरीरं क ? अयम् केशदायी दुःखजनकः व्रतस्य श्रुतिस्मृ-

त्यादि प्रतिपादितस्य नियम विशेषस्य परिग्रह ग्रहणम् च क ?
त्वत्सदृशकोमलावधवाया युवत्याः क्लिष्टव्रतग्रहणं न युज्यते इतिभावः

लक्षण समन्वयः—

अत्र कदलीगर्भकोमलशरीररूपस्य वस्तुनः कठोरव्रतपरि-
पालनरूपेण अन्येन वस्तुना सह सम्बन्धस्य न सम्भवः इति वर्ण-
नात् विषमालङ्कारः ।

सहोक्तिलक्षणम्—

सहोक्तिः सा भवेद्यत्र कार्यकारणयोः सह ।

समुत्पत्ति कथा हेतोर्वक्तुं तज्जन्मशक्तताम् ॥ ११९ ॥

सहोक्तिरिति-यत्र हेतोः कारणस्य तस्य कार्यस्य जन्मनि
उत्पादने इत्यर्थः शक्तताम् सामर्थ्यं वक्तुं कार्यकारणयोः सह युग-
पत् समुत्पत्तेः जन्मनः कथा कथनम् भवेत् सा सहोक्तिः उच्यते ।

उदाहरणम्—

आदत्ते सहयशसा नमयति सार्धं मदेन संग्रामे ।

सह विद्विषां श्रियासौ कोदण्डं कर्षति श्रीमान् ॥ १२० ॥

आदत्त इति-श्रीमान् शोभासम्पन्नः लक्ष्मीयुतः वा असौ नृपः
विद्विषाम् शत्रूणां यशसा कीर्त्या सह संग्रामे कोदण्डं धनुः आ-
दत्ते गृह्णाति, मदेन अभिमानेन सार्धम् नमयति, श्रिया लक्ष्म्या
सह कर्षति ।

लक्षण समन्वयः—

कारणस्य नियमेन कार्यात्पूर्वमुत्पत्ति रितिलोके शास्त्रे
च प्रसिद्धम्; अत्र तु कार्यजननसामर्थ्यातिशयं प्रकटयितुं कारणस्य
धनुः कर्षणस्य तत्कार्यभूतैः कीर्तिग्रहण, मदशमन, श्रीहरणैः सहैव
उत्पत्तेः कथनात् सहोक्त्यलङ्कारः ।

विरोधलक्षणम्

आपाते हि विरुद्धत्वं यत्र वाक्ये न तत्त्वतः ।
शब्दार्थकृतमाभाति स विरोधः स्मृतो यथा ॥१२१॥

आपात इति—यत्र यस्मिन् वाक्ये आपाते शब्दश्रवणपठन-
मात्र एव शब्दार्थाभ्याम् कृतम् जनितम् विरुद्धत्वम् विरोधः आ-
भाति, परम् तत्त्वतः याथ तथ्येन न आभाति वाक्यार्थ पर्यालो-
चनायाम् इति भावः सः विरोधः स्मृतः कथितः । यथा—

उदाहरणम्—

दुर्वारबाणविभवेन सुवर्मणापि
लोकोत्तरात्वयभुवापि च धीवरेण ।

प्रत्यर्थिषु प्रतिरणं स्वलितेषु तेन

संज्ञामवाप्य युयुधे पुनरेव जिष्णुः ॥ १२२ ॥

दुर्वारेति—जिष्णुः जयनशीलः कांश्चिद् वीरनृपः प्रतिरणम्
प्रतियुद्धम् प्रत्यर्थिषु शत्रुषु स्वलितेषु जितेषु सत्सु, संज्ञाम् चेतन-
ताम् अवाप्य लब्ध्वा यदा केनचिदेकेन अलौकिकशक्तिशालिना
शत्रुनृपेण प्रहृतः इति भावः, दुर्वारः रोद्धुमशक्यः बाणानाम् वि-
भवः अतिशयः यस्य तेन सुवर्मणा शोभनकवचेन, लोकोत्तरः अ-
लौकिकः प्रत्युत्तमः इत्यर्थः यः अन्वयः कुलम् तस्मात् भूः उत्पत्तिः
यस्य तेन, धीवरेण बुद्धिमता तेन शत्रुनृपेण सह पुनरेव युयुधे ।

लक्षण समन्वयः—

वारबाणः कवचोभवति; एवं च यः दुर्वारबाणः (दुष्ट-
कवचः) वर्तते स कथं सुवर्मा (सुकवचः) इति आपाततः ' दु-
र्वारबाण सुवर्म ' शब्दजनितं विरुद्धत्वमाभाति । " कैवर्ते दाश-
धीवरौ " इति अमरानुसारं धीवरशब्दः मत्स्योपजीविजातिविशे-

पस्य वाचकः; एवं चात्र यः लोकोत्तरान्वयभूः (श्रेष्ठ कुलोत्पन्नः)
स कथं धीवरः इति आपाततः ' धीवरशब्दे ' ' लोकोत्तरान्वय-
भूः ' शब्दजनितं विरुद्धत्वमाभाति, उल्लिखितटीकानुसारं अर्था-
लोचने तु न विरोधः इति शब्दकृतः विरोधालङ्कारः ।

अर्थकृतं विरोधमुदाहरति—

येनाक्रान्तं सिंहासनमरिभूभृच्छिरांसि विनतानि ।
क्षिप्वा युधि शरपाङ्क्तिः कीर्तिर्यातादिगन्तेषु ॥१२३॥

येनेति—येन राज्ञा सिंहासनम् आक्रान्तम् अधिष्ठितम्, अरि
शिरांसि शत्रु शिरांसि विनतानि नम्रीकृतानि तेषां पराजयक-
रणेन इति भावः । युधि संग्रामे शरपाङ्क्तिः बाणपरस्परा क्षिप्त्वा,
कीर्तिः तत्कृतशत्रु संहारजन्यम् यशः दिगन्तेषु याता ।

लक्षण समन्वयः—

यत् आक्रान्तं भवति तदेव विनतं भवति; अत्र तु आक्रान्तं
सिंहासनम् विनतानि तद्भिन्नानि शत्रुशिरांसि इति आपाततः
विरुद्धत्वम् आभाति । एवं यत् क्षिप्यत तदेव याति; अत्र तु
क्षिप्त्वा शरपाङ्क्तिः याता तु तद्भिन्ना कीर्तिः इति आपाततः विरु-
द्धत्वं प्रतिभाति, उल्लिखितार्थालोचने तु न विरोधलेशः इति अर्थ
कृतः विरोधः ।

अवसरलक्षणम्—

यत्रार्थान्तरमुत्कृष्टं संभवत्युपलक्षणम् ।
प्रस्तुतार्थस्य स प्रोक्तो बुधैरवसरो यथा ॥ १२४ ॥

यत्रेति—यत्र प्रस्तुतस्य प्राप्तिकस्य अर्थस्य वस्तुनः उत्कृ-
ष्टम् असाधारणम् अर्थान्तरम् अन्यत् वस्तु उपलक्षम् संक्षेपेण
बोधकं भवति सः अवसरः तन्नामालङ्कारः बुधैः पण्डितैः शोक्तः ।
यथा—

उदाहरणम्—

स एष निश्चयानन्दः स्वच्छन्दतमविक्रमः ।
येन नक्तंचरः सोपि युद्धे बर्बरकोजितः ॥ १२५ ॥

स इति—निश्चयेन जयप्राप्तेरिति भावः आनन्दः यस्य ता-
दृशः सः एषः नृपतिः स्वच्छन्दतमः अतिशयेन स्वतन्त्रः विक्रमः
पराक्रमः यस्य तादृशः अस्ति इति शेषः येन युद्धे सः अपि
दुर्जयतायां प्रसिद्धोपि बर्बरकः तन्न मा नक्तं चरः राक्षसः जितः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र महाशक्तिशालिवर्बरकपराजयरूपम् उत्कृष्टम् अर्थान्तरम्
राजालौकिकपराक्रमवर्णनारूपस्य प्रस्तुतार्थस्य संक्षेपतः सूचकं
(उपलक्षणम्) भवतीति अवसरालङ्कारः ।

सारलक्षणम्—

यत्र निर्धारितात् सारात् सारं सारं ततस्ततः ।
निर्धार्यते यथाशक्ति तत्सारमिति कथ्यते ॥ १२६ ॥

यत्रेति—यत्र ततः तस्मात् निर्धारितात् निश्चितात् सारात्
उत्कृष्टात् पदार्थात् परं वस्तु सारम् उत्कृष्टतरम् अस्ति, एवम्
ततः तस्मादापि परम् सारमस्ति इति यथाशक्ति स्वप्रतिभानुसारम्
निर्धार्यते निर्णीयते तत् सारम् इति कथ्यते ।

उदाहरणम्—

संसारे मानुष्यं सारं मानुष्यके च कौलीन्यम् ।
कौलीन्ये धर्मित्वं धर्मित्वे चापि सदयत्वम् ॥ १२७ ॥

संसार इति—संसारे जगति मानुष्यम् मनुष्यता सारम् उत्कृष्टं
वस्तु अस्ति, मानुष्यके मनुष्यतायां कौलीन्यम् कुलीनता, कौ-
लीन्ये धर्मित्वम् धर्माचरणस्वभावः, धर्मित्वे च सदयत्वम् दया-
लुता सारम् अस्ति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र पूर्वं निर्धारितात् मानुष्यादिरूपम् सारात् उत्तरोत्तरम्
कौलीन्यादेः सारता निर्धार्यते इति सारालङ्कारः ।

श्लेषालङ्कारलक्षणम्—

पदैस्तैरेव भिन्नैर्वा वाक्यं वक्तव्यमेव हि ।
अनेकमर्थं यत्रासौ श्लेष इत्युच्यते यथा ॥ १२८ ॥

पदैरिति—यत्र एकं वाक्यम् तैः एव भिन्नैः वापदैः अनेकम्
अर्थम् वक्ति कथयति असौ श्लेषः इति कथ्यते । यथा—

उदाहरणम्—

॥ १०६ ॥ आनन्दमुल्लासयतः समन्तात्
करैरसन्तापकरैः प्रजानाम् ।

यस्योदये क्षोममवाप्य राज्ञो
जग्राह वेलां किल सिन्धुनाथः ॥ १२९ ॥

आनन्देति—सिन्धुनाथः सिन्धुदेशराजः असन्तापकरैः अदुः-
खजनकैः करैः वलिभिः (राजप्रतिभागैः) समन्तात् परितः
प्रजानाम् आनन्दम् उल्लासयतः उत्पादयतः यस्य राज्ञः नृपस्य
उदये ऐश्वर्ये क्षोमम् ग्लानिं पराजयं वा अवाप्य प्राप्य वेलाम्
समयम् जग्राह यथा कथपि अतिवाङ्मामास किल इति प्रसि-
द्धार्थमवययम् ।

द्वितीयोऽर्थः—

सिन्धुनाथः नदीश्वरः समुद्रः इत्यर्थः असन्तापकरैः शान्ति
जनकैः करैः किरणैः प्रजानाम् कुमुदचक्रोरूपाणाम् लोकानाम्
वा आनन्दम् उल्लासयतः कुर्वतः यस्य राज्ञः द्विजराजस्य चन्द्र-
स्येत्यर्थः ' भामा ' ' सत्या ' ' सत्यभामा ' इत्यादिवत् ' द्विज-

राजः ' इत्यस्य पूर्वपदस्य लोपः लुप्ते च पूर्वपदे समामामावात्
न ' राजाहसस्विम्यष्ट्व ' इति ' टच् ' प्रत्ययप्रयुक्तमदन्तत्वम्
उदये आविर्भावे क्षोभम् तरङ्गवृद्धिं अवाप्य वेलात् सीमानम्
जग्राह समालिङ्गितवान् ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र एकमेव वाक्यं तैरेव पदैः उल्लिखितमर्थद्वयं वक्ति इति
श्लेषालङ्कारः ।

उदाहरणान्तरम्—

कुर्वन् कुवलयोल्लासं रम्याम्भोजश्रियं हरन् ।

रेजे राजापि तच्चित्रं निशान्ते कान्तिमत्तया ॥१३०॥

कर्वन्निति—राजा अपि कश्चित् नृपः अपि चन्द्रोपि वा कुः
पृथ्वी तस्याः वरुणस्य मण्डलस्य उल्लासम् अभ्युदयम् कुवल्या-
नाम् कुमुदानाम् च उल्लासम् विकासम् कुर्वन् रम्याम् रमणी-
याम् भोजस्य राज्ञः श्रियम् लक्ष्मीम् रम्याम्भोजानाम् मनोहर-
कमलानाम् श्रियम् शोभाम् च हरन् कान्तिमत्तया प्रतापवस्तेन
द्युतिविशिष्टतया च निशान्ते गृहे राज्यन्ते च रेजे शुशुभे ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र राजपक्षे कुवलयोल्लासमिति ' कुवलयः उल्लासः ' इति
त्रीणि पदानि, चन्द्रपक्षे तु कुवलयोऽल्लासः इति द्वेपदे । ' रम्या
म्भोजश्रियम् ' इति रम्या-भोजः श्रीः इति त्रीणि पदानि राज-
पक्षे, रम्या अम्भोजानि श्रीः इति त्रीणि पदानि चन्द्रपक्षे ।
' निशान्ते ' इति ' निशान्ताम् ' गृहवाचकम् एरुपदम्, चन्द्रपक्षे
तु निशा, अन्तः इति पदद्वयम् इत्यतोत्र भिन्नैरेव पदैः अर्थद्वय-
बोधो भवति इति अतत्पदगः श्लेषः ।

समुच्चयालङ्कारलक्षणम्—

एकत्र यत्र वस्तूनामेनेकेषां निबन्धनम् ।

४ अत्युत्कृष्टात्कृष्टानां तं वदन्ति समुच्चयम् ॥१३१॥

एकत्रेति—यत्र अनेकेषाम् अत्युत्कृष्टानाम् अत्युत्तमानाम्
अत्यपकृष्टानाम् अतिनिकृष्टानाम् च वस्तूनाम् एकत्र निबन्धनम्
रचना भवति तम् समुच्चयम् वदन्ति पाण्डिताः इति शेषः ।

उत्कृष्टानां समुच्चयं मुदाहरति—

अणहिल्लपाटकं पुर मवनिपतिः कर्णदेवनृपसूनुः ।

श्रीकलशनामधेयः करीच रत्नानि जगतीह ॥१३२॥

अणहिल्लपाटकमिति—अणहिल्लपाटकम् तन्नाम पुरम् नगरम्,
कर्णदेवनृपसूनुः जयसिंहः अवनिपतिः राजा, श्रीकलशनामधेयः
तन्नामा करी हस्ती च इमे त्रयः इह जगति रत्नानि सन्ति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र उत्कृष्टानामेव वस्तूनां निबन्धनमिति उत्कृष्टवस्तुनिब-
न्धनः समुच्चयालङ्कारः ।

अत्यपकृष्टसमुच्चयोदाहरणम्—

ग्रामे वासो नायको निर्विवेकः

कौटिल्यानामेकपात्रं कलत्रम् ।

नित्यं रोगः पारवश्यं च पुंसां-

मेतत्सर्गं जीवतामेव मृत्युः ॥ १३३ ॥

ग्राम इति—ग्रामे वासः स्थानम्, निर्विवेकः विवेकवर्जितः
नायकः स्वामी, कलत्रं स्त्री कौटिल्यानाम् कपटस्य एकम् छद्म-
बहुलतया अनुपमम् पात्रम्, नित्यं रोगः, पारवश्यम् परतन्त्रता,
एतन् सर्वम् जीवतामेव पुंसां मृत्युः अस्ति मरणतुल्यमस्ति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र सर्वेषामेव वस्तुनां निकृष्टतया निकृष्टमुच्चयालङ्कारः ।

अप्रस्तुतप्रशंसलक्षणम्—

प्रशंसा क्रियते यत्राप्रस्तुतस्यापि वस्तुनः ।

अप्रस्तुत प्रशंसां तामाहुः कृतधियो यथा ॥ १३४ ॥

प्रशंसेति—यत्र अप्रस्तुतस्यापि अप्रासङ्गिकस्यापि वस्तुनः
प्रशंसा क्रियते ताम् कृतधियः विद्वांसः अप्रस्तुतप्रशंसाम् आहुः ।
यथा—

उदाहरणम्—

स्वैरं विहरति स्वैरं शेते स्वैरं च जल्पति ।

भिक्षुरेकः सुखी लोके राजचौरभयोज्झितः ॥ १३५ ॥

स्वैरमिति—राजचोराणां भयेन उज्झितः रहितः भिक्षुः एकः
केवलः लोके सुखी अस्ति, यः स्वैरम् स्वच्छन्दम् विहरति संच-
रति, स्वैरं शेते, स्वैरं च जल्पति भाषते ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'नानामयपरीताः अस्वाधीनाः संसारिणः दुःखिनः
सन्ति' इति प्रस्तुतेऽर्थे वर्ण्यमाने सति 'भिक्षुरेव सुखी वर्तते'
इति अप्रस्तुतः वस्तु वर्णितम् इति अप्रस्तुतप्रशंसा ।

एकावलीलक्षणम्—

पूर्वपूर्वार्थवैशिष्ट्यनिष्ठानामुत्तरोत्तरम् ।

अर्थानां या विरचना बुधैरेकावलीमता ॥ १३६ ॥

पूर्वेति—पूर्वपूर्वार्थानां वैशिष्ट्यस्य उत्कर्षस्य निष्ठास्थितिः
यत्र तेषाम् पूर्वपूर्वार्थोत्कर्षसूचकानाम् अर्थानाम् उत्तरोत्तरम् या
विरचना विन्यासः सा बुधैः एकावली मता कथिता ।

उदाहरणम्—

देशः समृद्धनगरो नगराणि च सप्तभूमि निलयाति ।
निलयाः सलीलललना ललनाश्चात्यन्तकमनीया ॥ १३७ ॥देश इति—देशः समृद्धानि सम्पत्तियुतानि नगराणि यत्र
तादृशः । नगराणि च सप्तभूमिभिः सप्ततैः उपलक्षिताः निलयाः
गृहाणि यत्र तथा विधानि । निलयाः सलीलाः सविलासाः
ललनाः रमण्यो यत्र तथोक्ताः । ललनाः च अत्यन्तकमनीयाः
अतिरमणीयाः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र पूर्वोक्तानां देश-नगर-निलय-ललनारूपाणामर्थानां
मुत्कर्ष सूचयतां समृद्धनगर-सप्तभूमिनिलय-सलीलललन-अत्य-
न्तकमनीयशब्दानां मुत्तरोत्तरन्यासात् एकावली ।

अनुमानलक्षणम्—

प्रत्यक्षालिङ्गते यत्र कालत्रितयवर्तिनः ।
लिङ्गिनो भवति ज्ञानमनुमानं तदुच्यते ॥ १३८ ॥प्रत्यक्षेति—यत्र प्रत्यक्षात् दृश्यमानात् लिङ्गितः साधनात्
कालत्रितयवर्तिनः भूतमविष्यवर्तमानकालसम्बन्धिनः लिङ्गिनः
साधस्य ज्ञानम् भवति तत्र अनुमानम् उच्यते ।

उदाहरणम्—

नूनं नद्यस्तदाभूवन्नभिषेकाम्भसा प्रभोः ।
अन्यथा कथमेतासुजनः स्नानेन शुध्यति ॥ १३९ ॥नूनमिति—नूनम् निःसंशयम् तदा तस्मिन् काले नद्यः प्रभोः
श्रीकृष्णचन्द्रस्य अभिषेकाम्भसा अभिषेकजलेन अभूवन् समु-
त्पन्ना । अन्यथा एवं न चेत् तदाजनः एतासु नदीषु स्नानेन
कथम् शुध्यति पूतोभवति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र प्रत्यक्षात् शुद्धिरूपात् लिङ्गात् साधनात् 'नद्यः प्रभो-
रभिषेकजलेन जाताः' इत्येतस्य भूतकालसम्बन्धिनः लिङ्गिनः
(साध्यस्य) ज्ञानं भवतीति अनुमानम् ।

भविष्यानुमानमुदाहरति—

जम्मभित् ककुभिज्योतिर्यथा शुभ्रं विजृम्भते ।
उदेष्यति तथामन्ये खलः सखि ! निशाकरः ॥१४०॥

जम्मभिदिति—जम्मभित् इन्द्रः तस्य ककुप् दिशा पूर्वा
इत्यर्थः तस्याम् यथा यस्मात् शुभ्रम् ज्योतिः प्रकाशः विजृम्भते
आविर्भवति, हे सखि ! तथा तस्मात् खलः दुष्टः निशाकरः चन्द्रः
उदेष्यति इति मन्ये ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र प्रत्यक्षात् शुभ्रप्रकाशविजृम्भणरूपात् लिङ्गात् (साध-
नात्) अनागतकालसम्बन्धिनः चन्द्रोदयरूपस्य लिङ्गिनः (सा-
ध्यस्य) ज्ञानं भवतीति अनुमानालङ्कारः ।

वर्तमानानुमानमुदाहरति—

मुखप्राभावाधित कान्तिरस्या
दोषाकरः किङ्करतां विभर्ति ।
तलोचन श्रीहृति सापराधा—
न्यञ्जानि नो चेत् किमयं क्षिणोति ॥१४१॥

मुखेति—मुखस्य प्रभया कान्त्या बाधिता तिरस्कृता कान्तिः
यस्य तादृशः दोषाकरः चन्द्रः अस्याः कान्तायाः किङ्करताम्
सेवकताम् विभर्ति दधाति । नो चेत् यदि एवं न अस्ति तर्हि
अयम् चन्द्रः तस्याः लोचनयोः नेत्रयोः श्रियः शोभायाः हृति

हरणम् तथा सापराधानि अपराध युतानि अञ्जानि कमलानि किम्
किमर्थम् क्षिणोति मुकुलितानि करोति ? कस्याश्चित् विराहिण्याः
स्वमर्खी प्रति कथनमेतत् ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र प्रत्यक्षात् कमलमङ्कोचकरणरूपात् लिङ्गात् (साधनात्)
वर्तमानकालसम्बन्धिनः लिङ्गिनः चन्द्रस्य किङ्करत्वस्य ज्ञानं भव-
तीति वर्तमानानुमानम् ।

परिभ्रंख्यालक्षणम्—

यत्र साधारणं किञ्चिदेकत्र प्रतिपाद्यते ।

अन्यत्र तन्निवृत्त्यै सा परिसंख्योच्यते यथा ॥१४२॥

यत्रेति—यत्र किञ्चित् साधारणं सामान्यं वस्तु अन्यत्र तस्य
निवृत्तये अभावसिद्धये एकत्र एकस्मिन् पदार्थे प्रतिपाद्यते सा-
ध्यते सा परिसंख्या उच्यते ।

उदाहरणम्—

यत्र वायुः परं चौरः पौर सौरभसंपदाम् ।

युवानश्च कृतक्रोधादेव बिभ्युर्वधूजनात् ॥ १४३ ॥

यत्रेति—यत्र वायुः परम् केवलम् पौराः पुरेभवाः नगरवा-
सिनः तेषाम् सौरभाणि एव सम्पदः तेषाम् चौरः आसीत् नान्यः
इति भावः । युवानश्च तरुणाः अपि कृतक्रोधात् सजातरोषात्
वधूजनात् स्त्रीजनात् एव बिभ्युः ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'वायुरेव चौरः' इति कथनात् साधारणमपि चौर्यं
अन्यत्र (चौरेषु) निवृत्तये एकस्मिन् वायौ एव प्रतिपादितम्,
एवं सौरभस्यैव चौरः इति कथनात् अन्यत्र (अन्य वस्तुषु)

निवृत्तये केवलं सौरभे एव अपहार्यत्वं प्रतिपादितम् । 'युवानः
विभ्युः' इत्यभिधानात् सर्व-साधारणस्यापि भयस्य अन्यत्र बाल-
वृद्धेषु निवृत्तये यौवनसम्पन्नेष्वेव प्रतिपादनं कृतम्, एवं 'बधू-
जनात् विभ्युः' इति कथनात् साधारणमपि भीतिजनक त्वम्
अन्यत्र सिंहव्याघ्रादिषु निवृत्तये केवलं क्रुद्धबधूषु प्रतिपादितम्
इति परिसंख्या ।

प्रश्नोत्तरं लक्षयति—

प्रश्ने यत्रोत्तरं व्यक्तं गूढं वाप्यथवोभयम् ।

प्रश्नोत्तरम्

प्रश्न इति—यत्र प्रश्ने सति पृच्छायां जायमानायाभित्यर्थः
व्यक्तं स्फुटम् वा गूढम् अस्फुटम् अथवा उभयम् स्फुटास्फुटम्
उत्तरम् भवति दीयते वा तत् प्रश्नोत्तरम् भवति ।

संकरं लक्षयति—

तथोक्तानां संगर्गं संकरं विदुः ॥ १४४ ॥

तथेति—तथा एवम् उक्तानाम् शब्दार्थालङ्काराणाम् संसर्गम्
सम्प्लेनम् सङ्करं विदुः अवगच्छन्ति ।

प्रश्नोत्तरमुदाहरति—

अस्मिन्नपार संसार सागरे मज्जतां सताम् ।

किं समालम्बनं साधो रागद्वेषपरिक्षयः ॥ १४५ ॥

अस्मिन्निति—हे साधो ! अस्मिन् अपारसंसार सागरे दुस्तर
संसार समुद्रे मज्जतां ब्रुडताम् सताम् सज्जनानाम् किं समाल-
म्बनम् शरणम् ? इति प्रश्नः । रागः पुत्रकलत्रादि प्रीतिः द्वेषः
शत्रुभिः द्रोहः तयोः परिक्षयः नाशः मित्रशत्रुषु एकभावः इति
भावः समालम्बनम् इति उत्तरम् ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'किं समालम्बनम्' इति प्रश्ने 'रागद्वेष परिक्षयः'
इत्याकारकस्य स्फुटोत्तरस्य प्रदानात् उत्तरालङ्कारः ।

उदाहरणान्तरम्—

क वसन्ति श्रियो नित्यं भूभृतां वद कोविदः ।

असावतिशयः कोपि यदुक्तमपि नोह्यते ॥ १४६ ॥

केति—हे कोविद ! विद्वन् ! भूभृताम् राज्ञाम् श्रियः लक्ष्यः
नित्यं क वसन्ति । इति प्रश्नः । कः अपि असाधारणः असौ श्री-
निवासः अतिशयः शयं हस्तम् अतिक्रान्तः इतस्ततः हस्ते न
अन्वेषणं कुर्वतः पुरुषस्यापि दुर्लभः इति भावः । अथवा राज्ञां
श्रियः तत्रस्थाने निवसन्ति यत् स्थानम् उक्तम् अपि कथितमपि
न उह्यते ज्ञायते । यद्यपि अत्र उत्तरदेन 'राज्ञां श्रियः क वसन्ति?'
इति प्रश्नस्य 'असौ' इति उत्तरं दत्तम्, तथापि खड्गवाचक-
असिशब्दसम्येकवचनम् 'असौ' इति पदम् अदः शब्दप्रथमेक-
वचनसमतया अस्फुटो भवति इति उक्तमपि न उह्यते ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'असौ' इत्युत्तरस्य अस्पष्टतया गूढमुत्तरम् ।

गूढव्यक्तप्रश्नोदाहरणम्—

किमैभं श्लाघ्यमाख्याति पक्षिणंकः कुतोयशः ।

गरुडः कीदृशो नित्यं दानिवारि विराजितः ॥ १४७ ॥

किमिति—ऐमम् इमस्य इयम् ऐमम् हस्ति सम्बन्धि किं वस्तु
श्लाघ्यम् प्रशंसनीयम् ? कः शब्दः पक्षिणम् आख्याति पक्षिप-
र्याय वाचकतया कथयति इति भावः ? यशः कीर्तिः कुतः कस्मात्
भवति ? गरुडः तन्नामा पक्षी नित्यम् कीदृशः ? एते चत्वारः

प्रश्नाः । तेषां क्रमेण उत्तराणि—१ हास्तिसम्बन्धि प्रश्नस्य वस्तु
'दानवारि' (मदजलम्) अस्ति; २ पक्षिणं 'विः' अयं शब्दः
आख्याति; ३ यशः 'आजितः' (मंग्रामान्) भवति; ४ गरुडः
नित्यं 'दानवारिविराजितः' (विष्णु सुशोभितः) अस्ति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र पूर्वोक्तानां त्रयाणां प्रश्नानामुत्तराणि 'दानवारि' 'विः'
'आजितः' इत्यात्मकानि असुखबोधतया गूढानि; चतुर्थस्य प्र-
श्नस्य 'दानवारिविराजितः' इत्युत्तरं तु सुखबोधतया व्यक्तम्
इति प्रश्नोत्तराणां उभयात्मकतया गूढव्यक्तप्रश्नोत्तरालङ्कारः ।

सङ्करमुदाहरति—

ब्रम्भण्डसुप्ति संपुड मुक्ति अमणिणो पहासमूह त्व ।
सिर्वाहदत्ति तणओ आसिबहोतस्स सोमस्स ॥१४८॥
(ब्रह्माण्ड शुक्ति संपुटमौक्तिकमणेः प्रभासमूह इव ।
श्रीवाग्भट इति तनयः आसिद्धिस्तस्य सोमस्य ॥)

ब्रह्माण्डेति—ब्रह्माण्डं जगत् एव शुक्तिः तस्याः सम्पुटे अ-
भ्यन्तरे यः मौक्तिकमणिः तस्य प्रभासमूहः किरणराशिरिव तस्य
सोमस्य तन्न भ्रः पितुः बुधः पण्डितः श्री-वाग्भटः इति एतन्नामा
तनयः पुत्रः आसीत् ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र 'ब्रह्माण्डशुक्तिः' इति रूपकम्, 'प्रभासमूह इव' इत्यु-
त्प्रेक्षा, 'सोमस्य चन्द्रस्य तनयः पुत्रः बुधः तन्नामा ग्रहः अस्ति'
इति श्लेषः इति त्रयाणामलङ्काराणामेकत्र संसर्गात् सङ्करालङ्कारः
ग्रन्थान्तरोक्ता अलङ्कारा अत्र किमर्थं नोक्ता इत्याह—

अचमत्कारिता वास्यादुक्तान्तर्भाव एव वा ।

अलंक्रियाणा मन्यासामनिबन्धे निबन्धनम् ॥१४९॥

अचमत्कारितेति—अचमत्कारिता वैचित्र्यशून्यता वा अथवा
उक्तेषु अस्मिन् मन्ये प्रतिपादितेषु अलङ्कारेषु अन्तर्भावः एकरूप-
तया अभिन्नता प्रतिपादनम् एव अन्यासाम् उक्तालङ्कारेभ्यो
भिन्नानाम् अलंक्रियाणाम् अलङ्काराणाम् अनिबन्धे अत्र अकथने
निबन्धनम् कारणम् अस्ति ।

अथ रीतिमाह—

द्वे एव रीती गौडीया वैदर्भी चेति सान्तरे ।

एकाभूयः समासास्या दसमस्तपदा परा ॥ १५० ॥

द्वे इति—रीतिः रसानुसारिशब्दसङ्कलना विशेषः । तदेवाह
दर्पणकारः—“ पदसङ्घटना रीतिरङ्ग संस्था विशेषवत् ” इति । सा
रीतिः द्विप्रकारा वर्तते गौडीया वैदर्भी चेति । एका आद्या (गौ-
डीया) भूयः समासा समासबहुला, अपरा द्वितीया (वैदर्भी)
असमस्तानि समासशून्यानि पदानि यत्र तादृशी समासरहिता
इत्यर्थः अस्ति ।

गौडीयोदाहरणम्—

दर्पोत्पाटित तुंग पर्वत शतग्राव प्रपाताहति—

क्रूराकन्ददतुच्छ कच्छपकुलक्रेङ्कार घो रीकृतः ।

विश्वं वर्वर बध्यमान पयसः सिप्रापगायाः स्फुर—

न्नाक्रामत्ययमक्रमेण बहुलः कल्लोल कोलाहलः ॥१५१॥

दर्पोति—वर्बरेण तदारुणेन राक्षसेन बध्यमानम् रुद्धयमानम्
पयः जलम् यस्याः तस्याः सिप्रापगायाः सिप्रापगायाः दर्पेण अ-
भिमानेन उत्पाटितानां तुङ्गपर्वतानाम् उच्चपर्वतानाम् यत् शतम्
तस्य ये ग्रावाणः शिलाः तेषां प्रपातेन पतनेन या आहतिः

आघातः तथा क्रूरम् कठोरं यथा भवति तथा आक्रन्दताम् आर्त-
ध्वनिम् कुर्वताम् अतुच्छानां महतां कच्छपानां कुलस्य समूहस्य
केङ्कारेण ध्वनिविशेषेण घोरकृतः भयङ्करतां नीतः, स्फुरन् विसरन्
बहुलः प्रचुरः अपं कल्लोञ्जानां तरङ्गाणां कोलाहलः कलकलः
विशं जगत् अकृपेण मपक्कात्वेव आक्रामति व्याप्नोति ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र समासबहुलतया गौडीया रीतिः ।

वैदर्भी मुदाहरति—

विप्राः प्रकृत्यैव भवन्ति लोला

लोकोक्तिरेषा न मृषा कदाचित् ।

यच्चुम्ब्यमानां मधुपैर्द्विजेशः

श्लिष्यत्वसौ कैरविणीं कराग्रैः ॥ १५२ ॥

विप्रा इति—विप्रा ब्राह्मणाः प्रकृत्या एव स्वभावेनैव लोलाः
चञ्चलाः भवन्ति एषा लोकोक्तिः लोकप्रवादः कदाचित् मृषा
मिष्यान । यत् यस्मात् असौ द्विजेशः द्विजराजः चन्द्रः इत्यर्थः
उत्तमब्राह्मणश्च मधुपैः भ्रमरैः मद्यपैः च चुम्ब्यमानाम् कैरविणीं
कुमुदिनीम् तन्नाम्नीं स्त्रियम् च कराग्रैः किरणाग्रभागैः हस्ताग्र-
भागैः श्लिष्यति स्पृशति आलिङ्गति च ।

लक्षण समन्वयः—

अत्र सगासशून्यतया वैदर्भी रीतिः ।

उपसंहरति—

अर्थेन येनाति चमत्करोति

प्रायः कवित्वं कृतिनां ममसुः ।

अलंक्रियात्वेन स एव तस्मिन्

अनूह्यता हन्त दिशानयैव ॥ ५४ ॥

अर्थेनेति—कवित्वम् काव्यम् प्रायः बाहुलेन येन अर्थेन कृति-
नाम् धन्यानां सहृदयानां मनः सु हृदयेषु चमत्करोति वैचित्र्यं
जनयति, सः एव अर्थः तस्मिन् काव्ये अलङ्क्रियात्वेन अलङ्कार-
त्वेन अनया यदुक्तया दिशा पद्धत्या अनूह्यताम् अवगम्यताम्
अवधार्यताम् वा ।

इति श्रीपदरुडोलवंशोज्ज्वल, दौर्गादत्ति, ईश्वरीदत्तशास्त्रि

विरचितायां प्राज्ञमनोरञ्जनाख्यायां व्याख्यायां

चतुर्थः परिच्छेदः ।

पञ्चम परिच्छेदः

काव्ये रसानामुपयोगमाह—

साधुपाकेष्यनास्वाद्यं भोज्यं निर्लवणं यथा ।

तथैव नीरसं काव्यमिति ब्रूमो रसानिह ॥ १ ॥

साधिवति—यथा साधुपाके शोभनपाके अपि निर्लवणम्
लवणवर्जितम् भोज्यम् भोजनयोग्यं वस्तु अनास्वाद्यम् आस्वाद-
शून्यं भवति, तथैव नीरसम् रसहीनम् काव्यम् अनास्वाद्यम् रसि-
कानुभवविषयं न भवति सहृदय हृदयानि नानन्दयतीति भावः
इति अस्मात् कारणात् इह अस्मिन् ग्रन्थे रसान् ब्रूमः ।

रसस्वरूपमाह—

विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्व्यभिचारिभिः ।

आरोप्यमाण उत्कर्षं स्थायीभावः स्मृतोरसः ॥ २ ॥

विभावैरिति—विभावैः अनुभावैः, सात्विकैः सात्विकभावैः, व्यभिचारिभः व्यभिचारिभावैः च उत्कर्षम् प्रत्यक्षत्वम् स्फुटतां वा आरोप्यमाणः नीयमानः स्थायी भावान्तरैः अतिरोहितः भावः रत्यादिः रमः स्मृतः काथितः । **विभावाः**—विभावयन्ति उद्धो-
धयन्ति स्वं स्वं रत्यादि स्थायिभावम् इति विभावाः चन्द्रचन्द्रना-
दयः ते हि रामसीता दीनां मनसि अन्योन्यविषयकमनुरागं जन-
यन्ति । यद्वा विभावयन्ति अनुभावयन्ति परस्परं स्वरत्यादि स्वर-
त्यादि स्थावम् इति विभावाः रामसीतादयः अनुभावयति एव
रामः सीताम् सीता विषयिणीं प्रीतिम्, सीता च रामं रामविष-
यिणीं प्रीतिम् । एतदेवोक्तं दर्पणकारेण—“ रत्याद्युद्धोधको लोके
विभावः काव्यनाययोः । आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ
स्मृतौ । आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोदगमात् । उद्दीपन
विभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये । आलम्बनस्य चेष्टाद्याः देशका-
लादयस्तथा ” इति । **अनुभवाः**—अनुभावयन्ति अनुभववि-
षयीकुर्वन्ति रत्यादीन् स्थायिनः इति अनुभावाः मुख विकास-
नेत्रोल्लासादयः । दर्पणेषुक्तम्—“ उद्धुद्धं कारणैः स्वैः स्वैः
वदिर्भावं प्रकाशयन् । लोकेयः कार्यरूपः सोऽनुभावः काव्य-
नाय्ययोः ” इति । **सात्विकाः**—सत्त्वं हि रजस्तमोगुणशून्य
मनोधर्मविशेषः तस्मात् सम्भूताः विकारविशेषाः सात्विकाः ।
तदुक्तं दर्पणे—“ विकाराः सत्त्वसम्भूताः सात्विकाः परिकीर्तिताः ।
स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरमङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमिश्रपल्य
इत्यष्टौ सात्विकाः स्मृताः ” ॥ इति । **व्यभिचारिणः**—विशेषेण
अभितः (सर्वाङ्ग व्यापितया) रत्यादीन् स्थायिनः काये चार-
यन्ति सञ्चारयन्ति मुहुर्मुहुर्भिव्यञ्जयन्तीति वा व्यभिचारिणः,
यद्वा विशेषेण अभितः चरन्तीति व्यभिचारिणः । तदुक्तं दर्पण-

कारेण—“ विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः । स्थायि-
न्युन्मग्ननिर्घ्रास्त्रयस्त्रिंशच्च तज्जिदाः ” इति । अतएवोक्तम्—“ येतूप-
कर्तुमायान्ति स्थायिनं रसमुत्तमम् । उपकृत्य च गच्छन्ति ते मता
व्यभिचारिणः ” इति । ते च व्यभिचारिणः निर्वेदप्रभृतयः ।
तथाहि—“ निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्र्य मोहौ विबोधः ।
स्वप्नापस्मारगर्वामरणमलमतामर्षानिद्रावहित्याः । औत्सुक्योन्माद-
शङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिपत्रामलज्जा हर्षामृषा विषादाः
सधृतिचपलतागलानि चिन्तावितर्काः ” ॥ इति । **स्थायी**—अवे-
च्छिन्नप्रवाहो भावः स्थायी रतिप्रभृतिः । एतदेवाभिहितं दर्पणे—
“ रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सा विस्मय-
श्चेत्यष्टौ प्रोक्ताः शमोपि च ” इति ।

केतरसादृत्याह—

शृंगार वीर करुणाहास्याद्भुतभयानकाः ।

रौद्रबीभत्सशान्ताश्च नवैते निश्चिता बुधैः ॥ ३ ॥

शृङ्गारेति—एते १ शृङ्गार, २ वीर, ३ करुणा, ४ अद्भुत,
५ हास्य, ६ भयानक, ७ रौद्र, ८ बीभत्स, ९ शान्ताः नव रसाः
पण्डितैः निश्चिता निर्णीताः ।

स्थायिभावानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहभयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयशमाः स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ ४ ॥

रतिरिति—पूर्वोक्त रसानां एकैकः स्थायिभावः विद्यते ।
शृङ्गारसस्य रतिः, हास्यरसस्य हासः, करुणारसस्य शोकः, रौद्र-
रसस्य क्रोधः, वीररसस्य उत्साहः, भयानकरसस्य भयम्, बीभत्स-

रसस्य जुगुप्सा, अद्भुतरसस्य विस्मयः, शान्तरसस्य शमः
स्थापिभावः ।

शृङ्गारलक्षणम्—

जायापत्यो मिथोरत्यां वृत्तिः शृंगार उच्यते ।

संयोगो विप्रलम्भश्चेत्येष तु द्विविधो मतः ॥ ५ ॥

जायेति—जायापत्योः पतिपत्न्योः मिथोरत्याम् परस्पर प्रीतौ
वृत्ति वर्तनम् शृङ्गारः कथ्यते । एषः शृङ्गारः संयोगः विप्रयोगः
इति द्विविधः द्विप्रकारकः मतः कथितः । *वि*
तौ तयो भवतो वाच्यौ बुधैर्युक्तौ युक्तयोः ।

प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च पुनरेष द्विधा मतः ॥ ६ ॥

ताविति—तौ संयोग विप्रलम्भौ तयोः स्त्रीपुंमोः युक्तावियुक्तयोः
मिलिताऽमिलितयोः बुधैः पण्डितैः वाच्यौ वक्तव्यौ भवतः । यदा
पतिपत्न्योः संयोगे संयोगशृङ्गारः वियोगे च विप्रलम्भशृङ्गारो
भवतीति भावः । एषः शृङ्गारः पुनः प्रच्छन्नः गुप्तः प्रकाशः प्रकटः
चेति द्विप्रकारः मतः कथितः । एवं च ‘प्रच्छन्नः संयोगः,’
‘प्रकाश संयोगः,’ ‘प्रच्छन्नविप्रलम्भः,’ ‘प्रकाश विप्रलम्भः’ इति
शृङ्गारः चतुर्विधः ।

तत्र प्रकाश संयोग शृङ्गारस्य उदाहरणम्—

“शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनैः
निद्राव्याज मुपागतस्य सुचिरं निर्वण्य पत्युर्मुखम् ।
विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जा नम्रमुखी प्रियेण हस्ता बाला चिरं चुम्बिता ॥”

लक्षण समन्वयः—

अत्र नायक रूपेण आलम्बन विभावेन, शून्यगृहनायक
निद्रादिरूपै रुद्रपिन विभावैः मुखनिर्वर्णन चुम्बनादि रूपैरनुभावैः
लज्जाहासादिभिर्व्यभिचारिभावैः स्थायिभावस्य रतेः परिपोषात्
शृङ्गार रसः, पतिपत्न्योः संयुक्ततया संयोग शृङ्गारः रसव्यञ्जकानां
विभावादीनां स्फुटतया च प्रकाश संयोग शृङ्गारः ।

प्रच्छन्नसंयोग शृङ्गारोदाहरणम्—

“दीर्घाक्षं शरदिन्दु कान्तिवदनं बाहूनता वंसयोः
संक्षिप्तं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रभृष्ट इव ।
मध्यः पाणिमितोनितम्बि जघनं पादाबुदग्रांगली
छन्दो नर्तवितुर्यथैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः ॥”

लक्षण समन्वयः—

अत्र मालविकाभिलाषिणा आग्निमित्रेण आलम्बनविभावस्य
मालविकाया एव वर्णनं कृतम् । औत्सुक्यप्रभृतयः व्यभिचारिभावाः
नेत्रविकासादयः अनुभावाश्चात्र औचित्येना क्षिप्यन्ते इति
रसव्यञ्जकानां तेषां अस्फुटतया शृङ्गारस्य प्रच्छन्नत्वम् ।

प्रकाशविप्रलम्भ शृङ्गारः—

“त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया—
मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
असैस्तावन्मुहुरपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥”

लक्षण समन्वयः—

अत्र नायिकारूपेण आलम्बनेन, तत्पण्यकोपरूपेण उद्दीपन
विभावेन, चरणपातेच्छ दिना अनुभावेन कृतान्तासूयारूपेण

व्यभिचारिभावेन स्थायिभावः रतिः परिपोषं नीयते इति शृङ्गारः,
पातिपत्न्योः भिन्नदेशस्थत्वेन विप्रलम्भशृङ्गारः रसव्यञ्जकानां
विभावादीनां स्फुटतया प्रकाश विप्रलम्भ शृङ्गारः ।

पृच्छन्नविप्रलम्भशृङ्गारोदाहरणम्—

“कान्तं कान्तं कृपापूर्णे सन्देशं नय मे सखि ! ।

अनुकम्पापरीतापि गेहं नायाति सत्वरम् ॥ ”

लक्षण समन्वयः—

अत्र नायकरूप विभावमात्रस्य वर्णनम्, रतिपोषकानु-
भावादीनां तु आक्षेपतो बोधः इति अनुभावादीनां मस्फुटतया
विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रच्छन्नत्वम् ।

शृङ्गाररसनायक लक्षणम्—

रूप सौभाग्य संपन्नः कुलीनः कुशलो युवा ।

अनुद्धतः सूनृतगीः ख्यातो नेतात्र सद्गुणः ॥ ७ ॥

रूपेति—अत्र शृङ्गाररसे रूपं सौन्दर्यम् सौभाग्यम् च नाभ्यां
संपन्नः युक्तः कुलीनः सत्कुलोद्भवः कुशलः कामक्रीडाकोविदः
युवा यौवनसम्पन्नः अनुद्धतः विनयोपेतः सूनृतगीः सत्यमधुर-
भाषणशीलः सद्गुणः सुगुणैः भूषितः नेता नायकः ख्यातः
काथितः ।

अयं च विबुधैरुक्तोऽनुकूलो दक्षिणः शठः ।

धृष्टश्चेति चतुर्धास्यान्नायिका स्याच्चतुर्विधा ॥ ८ ॥

अयमिति—अयं च नायकः अनुकूलः, दक्षिणः, रुठः, धृष्टः
चेति चतुर्धा चतुर्विधः स्यात् । ततश्च नायकानुसारं नायिकापि
चतुर्विधा स्यात् ।

अनुकूल दक्षिणयो लक्षणम्—

नीलीरागोऽनुकूलः स्यादनन्य रमणीरतः ।

दक्षिणश्चान्यचित्तोपि यः स्यादविकृतः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

नीलीति—नीली ‘ नील ’ इति प्रसिद्धः रागविशेषः तद्वत् रागः
प्रीतिः यस्य सः नीलीवत् यस्य अनुरागः चिरस्थायी भवतीति
भावः तथा अनन्यरमणीरतः एकस्यामेव अनुरक्तः अनुकूलः स्यात् ।
यः अन्यचित्तोपि अन्यस्या मासक्तोपि स्त्रियाम् तद्विज्ञायां
सपत्न्यां अविकृतः स्यात् न्यूनानुरागवान् न स्यात् सः दक्षिणः
स्यात् ।

अनुकूलोदाहरणम्—

“अस्माकं सखि ! वाससी न रुचिरे भैवेयकं नोज्ज्वलम्
नो वक्रा गति रुद्धतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्मदः ।
किं त्वन्येपि जनावदन्ति सुभगोप्यस्याः प्रियोनान्यतः
दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहेहुः स्थितम्”

दक्षिणोदाहरणम्—

“स्नातात्तिष्ठति कुन्तलेश्वर सुतावारोद्गराजस्वसुः
द्यूतैरात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्यच ।
इत्यन्तः पुर सुन्दरीः प्रतिमया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेना प्रतिष्ठतिमूढ मनसा द्वित्राः स्थिताः नाडिकाः”

शठधृष्टयोर्लक्षणे—

प्रियं वक्तव्यं प्रियं तस्याः कुर्वन् यो विकृतः शठः ।

धृष्टो ज्ञात्वा पराधोपि न विलक्षोऽवमानितः ॥ १० ॥

प्रियमिति—यः तस्याः स्त्रियः अप्रियम् आनिष्ठं कुर्वन् प्रियं

वाक्ते विकृतः विरुद्धव्यापारवान् सः शठः कथ्यते। यः च ज्ञातः
स्त्रियोते भावः अपराध अनुचित व्यवहारः यस्य तादृशः अतएव
अवमानितेपि अनादृत्येपि विलशोलज्जितो न भवति सः धृष्टः
कथ्यते ।

शठोदाहरणम्—

“शठोन्यस्याः काञ्चीमणिरणित माकर्ण्य सहसा
यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिल भुजग्रन्थिरभवः ।
तदेतत् काचक्षे धृतमयत्वद्बहुवचो—
विषेणाधूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति ॥ ”

धृष्टोदाहरणम्—

“शोणं वीक्ष्य मुखं विचुम्बितु महं यातः समीपं ततः
पादेन प्रहृतं तथा सपदितं धृत्वा सहासे मयि ।
किञ्चित्तत्र विधातु मक्षमतया बाष्पं त्यजन्त्या सखे !
ध्वातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोपि वामभ्रवः ॥ ”
अनूढा च स्वकीया च परकीया पणाङ्गना ।
त्रिवर्गिणः स्वकीया स्यादन्याः केवलं कामिनः ॥११॥

अनूढेति—अनूढा, स्वकीया, परकीया, पणाङ्गना (वेश्या)
इति नायिका चतुर्विधा त्रिवर्गिणः धर्मार्थकामतत्परस्य पुरुषस्य
स्वकीया स्यात् अन्याः अनूढाधास्तिस्रो नायिकाः केवल
कामिनः केवल विषयासक्तस्य पुरुषस्य भवन्ति ।

अनूढा लक्षणम्—

अनुरक्तानुरक्तेन स्वयं वा स्वीकृता भवेत् ।
सानूढेति यथा राज्ञो दुष्यन्तस्य शकुन्तला ॥१२॥

अनुरक्तेति—या अनुरक्ता अनुरागवती सती अनुरक्ते न
प्रेमवता नायकेन स्वयं तत्पित्रादीना मनुमति विना स्वीकृता
भवेत् मा अनूढा कथ्यते । यथा राज्ञः दुष्यन्तस्य शकुन्तला अनूढा
नायिका आसीत् ।

स्वकीया लक्षणम्—

देवता गुरु साक्ष्येण स्वीकृता स्वीय नायका ।
क्षमावत्यति गम्भीर प्रकृतिः सच्चरित्रभृत् ॥ १३ ॥

देवतेति—क्षमावती क्षमायुक्ता अतिगम्भीरा पतिरहस्य
गोपनशीला प्रकृतिः स्वभावः यस्याः सत् प्रशंसनीयं चरित्रं विभर्ति
तादृशी देवतानां गुरुणां च साक्ष्येण साक्षितायाम् सामीप्ये इत्यर्थः
स्वीकृता ऊढा स्वीयनायिका स्वकीया उच्यते ।

स्वीकीयोदाहरणम्—

“लज्जा पर्याप्त प्रसाधनानि परभर्तृ निष्पिपासानि ।
अविनयदुर्मैधानि धन्यानां गृहे कलत्राणि ॥ ”

परकीयालक्षणम्—

परकीयाप्यनूढेव वाच्य भेदोस्ति चानयोः ।
स्वयमप्यति कामैका सख्यैवैका प्रियं वदेत् ॥ १४ ॥

परेति—परकीया अपि अनूढा इव स्यात् । अतयोः अनूढा-
परकीययो वाच्यः वक्तुं शक्यः भेदः अन्तरम् अस्ति । एका
परकीया अतिकामा कामाकुलासती स्वयमपि स्वमुखेनैव प्रियं
वदेत् स्वाशयं प्रकटयेत्, एका अनूढा सख्या सखी मुखेन
एव प्रियं वदेत् लज्जा प्रधानतयेति भावः ।

परकीयोदाहरणम्—

“स्वामी निःश्वसितप्यसूयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः

श्वश्रूरिङ्गितदैवतं नयनयो रीहालिहो यातरः ।
तद्दूरादयमञ्जलिः किं मधुनादृग्मङ्गि भावेन ते
वैदग्धी मधुर ! प्रबन्धरसिक ! व्यर्थोऽयं मत्र श्रमः ॥”

वेश्या लक्षणम्—

सामान्यवनिता वेश्या भवेत् कपट पण्डिता ।
नहि कश्चित् प्रियस्तस्या दातारं नायकं विना ॥१५॥

सामान्येति—सामान्या जनसाधारण भोग्यावनिता स्त्री वेश्या
कथ्यते । सा कपटपण्डिता ललकुशला भवेत् । तस्याः दातारं
बहुदं नायकं विना कश्चित् अपि प्रियः न स्यात् ।

वेश्योदाहरणम्—

“तरुणजनसहाय श्रिन्त्यतां वेशवासो
विगणय गणिका त्वं मार्गजातालतेव ।
वहसिहि धनहार्यं पुण्यभूतं शरीरं
समुपहर भद्रे ! सुप्रियं चाप्रियं च ॥”

(मृच्छकटिके विटस्योक्तिर्वसन्तसेनां प्रति)

सर्वं प्रकाशमेवैषा याति नायकं मुद्रता ।
वाच्यः प्रच्छन्न एवान्यस्त्रीणां प्रियसमागमः ॥ १६ ॥

सर्वेति—एषा वेश्या उद्धतासती लज्जामणयन्ती सर्वं प्रकाशम्
एव प्रकटमेव नायकम् याति । अन्यस्त्रीणां स्वीयादीनां प्रिय
समागमः पतिना सह सङ्गमः प्रच्छन्नः एव अप्रकाशः एव वाच्यः ।

विप्रलम्भशृङ्गारभेदानाह—

पूर्वानुराग मानात्म प्रवास करुणात्मकः ।
विप्रलम्भश्चतुर्धास्यात्पूर्वं पूर्वोद्भयं गुरुः ॥ १७ ॥

पूर्वेति—पूर्वानुरागः, मानः, प्रवासः, करुणः इति विप्रलम्भस्य
चन्तारो भेदाः । अयं विप्रलम्भः पूर्वः पूर्वः गुरुः वर्तते । एवं च
करुणात् प्रवासः प्रवासात् मानः, मानात् पूर्वानुरागः गुरुः ।

पूर्वानुरागलक्षणम्—

स्त्रीपुंसयोर्नवालोका देवोल्लसित रागयोः ।
ज्ञेयः पूर्वानुरागो यम पूर्णस्पृहयोर्दशा ॥ १८ ॥

स्त्रीति—नवालोकादेव नवदर्शनात् एव उल्लसितः प्रवृद्धः
रागः प्रेम ययो तादृशयोः अपूर्णा स्पृहा सम्भोगेच्छा ययोः
तथोक्तयोः स्त्रीपुंसोः या दशा अवस्था अयम् पूर्वानुरागः ज्ञेयः ।

तदुदाहरणम्—

“कथमीक्षे कुरङ्गाक्षीं साक्षीलक्ष्मीं मनोभुवः ।
इति चिन्ताकुलः कान्तो निद्रानैति निशीथिनीम्” ॥

मानप्रवासयोर्लक्षणे—

मानोऽन्य वनिता संगो दीर्घ्या विकृति रुच्यते ।
प्रवासः परदेशस्थे प्रिये विरह सम्भवः ॥ १९ ॥

मानइति—पत्युः अन्य वनितासङ्गात् परस्त्रीसङ्गात् पत्न्याः
ईर्ष्या विकृतिः विकारः मानः उच्यते । प्रिये परदेशस्थे सति
विरहसम्भवः वियोग तपत्तिः प्रवासः उच्यते ।

मानस्योदाहरणम्—

“नवनखपदमङ्गोपयस्यं शुकेन
स्थगयसि पुन रोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।
प्रतिदिशम परस्त्रीसङ्गशंसी विसर्पन्
नव परिमलगन्धः केनशक्यो वरीतुम् ॥”

प्रवासस्योदाहरणम्—

“चिन्ताभिस्तिमितं मनःकरतले लीना कपोलस्थली
प्रत्यूषक्षणे देश पाण्डुवदनं श्वासैक खिन्नोऽधाः ।
अम्भः शीकर पद्मिनी किसलयैर्नोपैतितापः शमं
कोऽस्याः प्रार्थितदुर्लभोस्ति सहते दीनां दशामीदृशीम्”

करुणस्यलक्षणम्—

स्यादेकतर पंचत्वे दम्पत्योरनुरक्तयोः ।
शृंगार करुणारूपोऽयं वृत्तवर्णन एव सः ॥ २० ॥

स्यादिति—अनुरक्तयोः प्रेम्णतोः दम्पत्योः स्त्रीपुंभोः एक-
तरस्य नायकस्य नायिकाया पंचत्वे मरणे सति करुणारूपः
शृङ्गारः भवति । अयम् करुणः वृत्तस्य भूतस्य वस्तुनः वर्णने एव
भवति । यथा कादम्बर्या पुण्डरीक महीश्वेता वृत्तान्ते । कुमार-
सम्भवे रति विलाप वा अयं करुण शृङ्गारस्तदैव भवति यदि
मृतस्य एकतरस्य पुनर्जीविन सम्भावना स्यात् अन्यथा अस्य
करुणारसत्वमेव स्यात् न तु शृङ्गारता ।

वीर रसमाह—

उत्साहात्मा भवेद्वीरस्त्रिधा धर्माजिदानतः ।
नायकोऽत्र भवेत्सर्वैः श्लाघ्यैरधिगतो गुणैः ॥ २१ ॥

उत्साहेति—उत्साहात्मा उत्साहस्वरूपः वीरः भवेत् । सः
वीरः धर्माजिदानतः धर्मयुद्ध दानैः धर्मवीर, युद्धवीर, दानवीर
भेदैरित्यर्थः त्रिधा त्रिविधः भवति । अत्र वीररसे नायकः सर्वैः
श्लाघ्यैः प्रशंसनीयैः गुणैः अधिगतः युक्तः भवेत् ।

धर्मवीरो यथा युधिष्ठिरः—

“राज्यं च वसु देहं च भार्या भ्रातृसुताश्च ये ।
यच्च लोके ममायत्तं तद्धर्माय सदोद्यतम् ॥”

युद्धवीरो यथा श्री रामचन्द्रः—

“भो लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते
कोऽयं ते मति विभ्रमः स्मरनयं नाद्यापि किञ्चित् कृतम्
नै वंचेत् खरदूषण त्रिशिरसां कण्ठसृजा पंगिलः
पत्नी नैष सहिष्यते मम धनुर्ज्याबन्ध बन्धूकृतः ॥”

दानवीरो यथा परशुरामः—

“त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रित मही निर्व्याजदानावधिः” इत्यादि

करुणारस लक्षणम्—

शोकोत्थः करुणो ज्ञेयस्तत्र प्रणत रोदने ।
वैवर्ण्य मोह निर्वेद प्रलापाश्रूणि कीर्तयेत् ॥ २२ ॥

शोकोत्थ इति—शोकात् इष्टनाशादि जनितात् मनसो-
वैकल्यात् उत्तिष्ठति समुद्भवति तादृशः करुणारसः ज्ञेयः । तत्र
करुणारसे प्रणतरोदने भूपावेरोदने, वैवर्ण्य वर्ण विपर्ययः मोहः
भीत्यादिजन्या चेतनाशून्यता (मूर्छा), निर्वेदः स्वायमानेना,
प्रलापः निरर्थकोजल्पः अश्रूणि एतानि कीर्तयेत् वर्णयेत् ।

करुणा रसो दाहरणम्—

“गृहिणी सचिवी सखी मिथः
प्रिय शिष्या ललित कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हतम् ॥”

हास मूलः समाख्याते हास्यनामा रसो बुधैः ।
चेष्टांगवेषवैकृत्याद्याच्यो हास्यस्य चोद्भवः ॥ २३ ॥

हासेति—हासः वागादिविकृतता जनितश्चेतो विकासः मूलं
कारणं यस्य सः हास्यनामा रसः बुधैः पण्डितैः समाख्यातः ।
चेष्टायाः पाणिपाद संचालतादि रूपायाः अङ्गानाम् करचरणादी-
नाम्, वेषस्य च वैकृत्यात् विकृतभावात् हास्यस्य उद्भवः
उत्पत्तिः वाच्यः ।

हासभेदानाह—

कपोलाक्षिकृतोल्लास मोष्ठेतिष्ठन् स उत्तमः ।
मध्यमानां विदीर्णस्यः सोऽवराणां स शब्दकः ॥ २४ ॥

कपोलेति—सः हासः कपोलाक्षिभिः कपोलनेत्रैः कृतः उल्लासः
विकासः यत्र तत् यथा भवति तथा ओष्ठे तिष्ठन् मुखात् बहिरनिः
सरन् इत्यर्थः उत्तमः कथ्यते । मध्यमानाम् पुरुषाणाम् विदीर्णम्
विस्तारितं आस्यम् मुखं यत्र तादृशः हासः भवति । अवराणाम्
अधमान्यम् हासः स शब्दकः शब्द सहितः भवति । एवं च हासः
उत्तममध्यमाधमभेदात् त्रिविधः । दर्पण कारेण तु हासस्य
षड्विधता प्रतिपादिता । तत्राहि—“ज्येष्ठानास्मितहसिते मध्यानां
विहासितावहसिते च । नीचानामपहसितं तथाति हंसितं च षड्
भेदाः ॥ ईषद्विका मिनयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम् । किञ्चिल्लक्ष्य
द्वितं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥ मधुरस्वरं विहासितं सांसशिरः
कम्पमवहसितम् । अप हसितं सास्त्राक्षं विशिष्टाङ्गं भवत्यति
हसितम् ” इति ।

“गुरोर्गिरः पंच दिनान्यधीत्य
वेदान्त शास्त्राणि दिनत्रयं च ।
अमी समाधाय च तर्कवादान्
समागताः कुकुट मिश्रपादाः ॥ ”

अद्भुतरसलक्षणम्—

विस्मयात्माद्भुतो ज्ञेयः सचासम्भाव्य वस्तुनः ।
दर्शनात् श्रवणाद्यापि प्राणिनामुपजायते ॥ २५ ॥

विस्मयेति—विस्मयः अलौकिक वस्तु दर्शन जन्यः चेनो
विकारः आत्मा स्वरूपम् यस्य सः विस्मय स्यापिभाकः इत्यर्थः
अद्भुतः ज्ञेयः । सच अद्भुतरसः प्राणिनां कस्यचित् असम्भाव्यस्य
सम्भावनातिगम्य अलौकिकस्य वा वस्तुनः दर्शनात् श्रवणात्
वा उपजायते प्रादुर्भवति ।

तत्र नेत्र विकासः स्यात् पुकल स्वेद एव च ।
निःस्पन्द नेत्रता साधु साधु वा गद्गदा च गीः ॥ २६ ॥

तत्रेति—तत्र अद्भुतरसे नेत्रयोः विकाशः उल्लासः पुकलः रोमाञ्च
स्वेदः, निःस्पन्द नेत्रता निश्चलनेत्रता साधु साधु इति स्वरूपा
गद्गदा अस्कुटाक्ष वागीः वाणी भवति ।

अद्भुतरसोदाहरणम्—

“दोर्दण्डांचित चन्द्रशेखरधनुर्दण्डा व भंगोद्यतः
टङ्कारध्वनिरार्य बालाचरित प्रस्तवनाडिण्डिमः ।
द्राक् पर्यन्त कपाल सम्पुट भिलद् ब्रह्माण्ड भाण्डोदर-
भ्राम्यत् पिण्डित चण्डिमा कथमहौ नाद्यापि विश्राम्यति

भयानक रस लक्षणम्—

भयानको भवेद्भीति प्रकृतिर्घोर वस्तुनः ।

स च प्रायेण वनिता नीच बालेषु शस्यते ॥२७॥

भयानक इति-भीतिः त्रासः एव प्रकृतिः स्वभावो यस्य तादृशः भयस्थायिभावक इति भावः भयानक तन्नामा रसः घोर वस्तुनः भयङ्कर वस्तु दर्शनात् भवेत् । स च भयानको रसः प्रायेण बाहुल्येन वनिताः स्त्रियः नीचाः नीचजात्युत्पन्न पुरुषाः बालाः बालकाः तेषु श्वास्यते कथ्यते वर्ण्यते वा ।

दिगालोकास्य शोषांग कम्प गद्गद सम्भ्रमाः ।

त्रास वैवर्ण्य मोहाश्च वर्ण्यन्ते विबुधैरिह ॥२८॥

दिगिति-इह भयानकरसे विबुधैः दिशाम् आलोकः अवलोकनम्, आस्पस्य मुखस्य शोषः शुष्कता, अङ्गकम्पः, गद्गदः वाण्या अस्पवता सम्भ्रमः, त्रासः भीतिः, वैवर्ण्यम् वर्णविकारः, मोह मूर्छा च वर्ण्यन्ते ।

तदुदाहरणम्—

“ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्थेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखमंशभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वा द्वियति बहुतरंस्तोकमूर्त्या प्रयाति॥”

रौद्ररसलक्षणम्—

क्रौधात्मको भवेद्रौद्रः क्रोधश्चारिपराभवात् ।

भीष्मवृत्तिर्भवेदुग्रः सामर्षस्तत्र नायकः ॥ २९ ॥

क्रोधेति-क्रोधः आत्मा स्वरूपं यस्य तथोक्तः क्रोधस्थायि-
भावकः इति भावः रौद्रः भवेत् । क्रोधः च अरिपरामेवात् शत्रु-
कृततिरस्कारात् भवति । तत्र क्रोधरमे भीष्मा भीषणा वृत्तिः
व्यापारः यस्य तादृशः उग्रः प्रचण्डः अमर्षेण “ निन्दाक्षेपापमाना-
देरमर्षोऽभिनिविष्टता । नेत्ररोगशिरः कम्पभ्रुवभङ्गोत्तर्जनादिकृत् ”
इत्युक्त लक्षणन वैरनियतनादरेण सहितः नायकः भवति ।

स्वां साद्यात् स्वशंसास्त्रोक्षेपभ्रुकुटयस्तथा ।

अत्र राति जनाक्षेपो दलनं चोपवर्ण्यते ॥ ३० ॥

स्वांमेति-अत्र रौद्ररसे स्वांसाद्यात् स्वस्कन्ध ताडनम्, स्वशंसा
आत्मप्रशंसा, अस्त्रोक्षेपः अस्त्रप्रहरणम्, भ्रुकुटिः ललाट संकोचनम्
अरातिजनस्य शत्रु जनस्य आक्षेपः निन्दा, दलनं मर्दनं च वर्ण्यते ।

रौद्ररसादाहरणम्—

“कृतमनुमतं दृष्टं वायैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिनिर्मर्यादैर्भवद्भि रुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां स भीमकिरीटिना
मयमहमसृङ्घेदो मांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥ ”

बीभत्सरसलक्षणम्—

बीभत्सः स्वाज्जुगुप्सा सोऽहद्य श्रवणे क्षणात् ।

निष्ठीवनास्य भंगादि स्यादत्र महतां न च ॥३१॥

बीभत्सइति-अहद्यस्य मनोग्लानि जनकस्य वस्तुनः श्रवणम्
ईक्षणं दर्शनं च तस्मात् या जुगुप्सा दोषदर्शनादि जन्या गर्हा
तस्याः बीभत्सः सम्भवति । अत्र निष्ठीवनम्, आस्यभङ्ग मुख
विकारः तत्पभृति स्यात्, किन्तु महताम् महामहिमशालिनाम्
समलोष्टाश्च काञ्चनानामिति भाव विष्ठीवनादि न स्यात् ।

बीभत्सादाहरणम्—

“उत्कृत्योत्कृत्य कृतिं प्रथममथ पृथूच्छोथभूयांसि मांसा-
त्यं सस्फिकं पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा
अन्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटित दर्शनः प्रेतरङ्कः करङ्कात्
अङ्गस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि कव्यमव्यग्रसत्ति॥”

शान्तरसलक्षणम्—

सम्यग्ज्ञान समुत्थानः शान्तो निःस्पृह नायकः ।
रागद्वेष पणित्यागात् सम्यग् ज्ञानस्य चोद्भवः ॥३२॥

सम्यगिति—सम्यग्ज्ञानात् तत्तज्ज्ञानात् समुत्थानं उत्पत्तिर्यस्य
तादृशः निःस्पृहः इच्छाशून्यः नायकः यस्य तथाभूतः शान्तः
रसो भवति । सम्यग्ज्ञानस्य उद्भवः उत्पत्तिः रागस्य पुत्रकलत्रा-
दिषु आसक्तेः द्वेषस्य द्रोहस्य परित्यागात् भवति ।

तदुदाहरणम्—

“स्थान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कथा लवस्याध्वगैः
सत्रासञ्च सकौतुकञ्च सदयं दृष्टस्य तैर्नागैः ।
निर्व्याजीकृत चित्सुधारसमुद्रा निद्रायमाणस्य मे
निःशङ्कं करटः कदा करपुटीभिक्षां विलुण्ठिष्यति ॥”

उपसंहरति—

दोषैरुज्जित माश्रितं गुणगणैश्चेतश्चमत्कारिणं
नानालंकृतिभिः परीतमभितो रीत्या स्फुरन्त्यासताम् ।
तेस्तैस्तन्मयतां गतं नवरसैराकल्पकालं कवि-
स्रष्टारो घटयन्तु काव्य पुरुषं सारस्वता ध्यापिनः ॥३३॥

दोषैरिति—सरस्वत्या इमानि सारस्वतानि शास्त्राणितानि
अध्येतुं पठितुं शीलं येषां ते कवयः एव स्रष्टारः प्रसाणः दोषैः
श्रुतिकटु प्रभितिभिः पूर्वोक्तैः उज्जितम् रहितम्, गुणानां माधुर्या-
दीनां गणैः आश्रितं युक्तम्, चेतसः मनसः चमत्कारिणं वैचित्र्य
जनकम्, नानालङ्कृतिभिः विविधालङ्कुरैः स्फुरन्त्या प्रकटया अना-
यासबोध्यया इति यावत् रीत्या वैदर्भी मुख्यया च अमितः सर्वतः
परीतं वेष्टितम्, तैः तैः तत्र तत्रोक्त लक्षणैः नवरसैः शृङ्गारप्रभृति-
भिः सताम् काव्यरसिकानाम् तन्मयतां गतम् रसस्वरूपत्वेन अ-
भ्युपपन्नम् काव्यम् एव पुरुषः तम् आकल्पकालं प्रलयकालं त्याप्य
घटयन्तु रचयन्तु । यथा ब्रह्मा संसारप्रवाहाऽविच्छित्तये प्रलयकाल
पर्यन्तं मनुष्यादि सृष्टिं सृजति, एवमेव कवयोपि कवितासृष्टिं
विच्छेदाभावाय काव्यानि रचयन्तु इति भावः ।

प्रसङ्गात् कारीतिः कस्मिन् रसे रूपयुक्त्युच्यते—

“लाटीहास्यरसे प्रयोगनिपुणै रीतिः प्रबन्धे कृता
पञ्चाली करुणाभयानकरसे शान्ते रसे मागधी ।
गौड़ी वीररसे च रौद्रजरसे वच्छोमदेशोद्भवा
बीभत्साद्भुतयोर्विदर्भ विषया शृंगारभूते रसे ॥
द्वित्रिपदा पांचली लाटीया पंच सप्त वा यावत् ।
शब्दाः समासवन्तो भवति यथाशक्ति गौड़ीया ॥
प्रथमपदा वत्सोमी त्रिपदसमा च मागधी भवति ।
उभयोरपि वैदर्भी मुहुर्मुहुर्भाषणं कुरुते ॥

इति श्रीमद् रुडोल्लंशोद्भव दौर्गादत्ति, ईश्वरीदत्तशास्त्रि,
विरचितायां प्राज्ञमनोरञ्जनाख्यायां व्याख्यायां
पञ्चमः परिच्छेदः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः

* प्रश्नावली *

प्रथमपरिच्छेदे प्रश्नाः ।

- १-काव्यस्य किं स्वरूपम् ? किं फला च तदचना ?
- २-प्रतिभायाः किं लक्षणम् ? कथं च सा बुद्धितो विशिष्यते ?
- ३-अभ्यास व्युत्पत्त्योर्लक्षणे लिख ।
- ४-कविता कमनीयता प्रतिपादकानि कानि कारणानि सन्ति ?
- ५-परकाव्यग्रहस्य क सदोषता क च निर्दोषता ? निर्दोषतायां च किं बीजम् ?
- ६-अर्थप्रकाशहेतवः के ?
- ७-चतयोः ढलयोः कुत्र अभेद ? स्मर्यते चेत् तदुदाहरणमि लेख्यम् ।

द्वितीयपरिच्छेदे प्रश्नाः ।

- १-काव्ये काः काः भाषाः प्रयुज्यन्ते ? अपभ्रंशः किं स्वरूपः ?
- २-काव्यं कति विधम् ?
- ३-पददोषाः कति ? के च ते ? तृतीय पञ्चम सप्तमपद दोषाणां लक्षणोदाहरणोल्लेख पुरस्मरः समन्वयो विधेयः ।
- ४-दोषाणां कदाचित् निर्दोषतापि भवति नवा, भवति चेत् सर्वेषां भवति केषाञ्चित् वा ? यदि केषाञ्चित् के ते ?
- ५-कतित्राव्यदोषा ? कतिच अर्थ दोषा ? के च ते ? असंमिता पक्षप्रयति भ्रष्टदेशागमविरुद्धानां लक्षणं लिख ।

तृतीयपरिच्छेदे प्रश्नाः ।

- १-गुणानां काव्ये क उपयोगः के कति च गुणाः ? औदार्य माधुर्य मुकुमारतानां लक्षणोदाहरणे लिख ।

(२)

चतुर्थपरिच्छेदे प्रश्नाः ।

- १-गुणाः कथमलङ्कारेभ्यो भिद्यन्ते ? अलङ्काराणां कवित्वे क उप-योगः ? किं चा लङ्कार सामान्यलक्षणम् ? कति च तस्य भेदाः ?
- २-"ककाकु०" "रम्मारामा०" इत्येते पद्ये व्याख्येये, किमर्थश्च तयोरत्र न्यासः ?
- ३-कति अर्थालङ्काराः ? कति च शब्दालङ्काराः ? किं च तयोरन्तरम् ?
- ४-स्वभावोक्ति, वक्तोक्ति, संशय, समासोक्ति, पर्यायोक्ति, परिसं-ख्यालङ्काराणां लक्षणोदाहरणे लिखित्वा तत्समन्वयोपि कर्तव्यः ।
- ५-श्लेष, समासोक्ति, पर्यायोक्ति, अपस्तुतप्रशंसा लङ्काराणां परस्परं को भेद ?
- ६-का नाम रीतिः ? कति च तस्या भेदाः ? कस्मिन् रमे का रीतिः प्रयुज्यते ?

पंचमपरिच्छेदे प्रश्नाः ।

- १-किं फला हि रसाः ? कथं च तेऽलङ्कारेभ्यो भिन्नाः ? किं च तेषां स्वरूपम् ?
- २-विभाषानुभावसात्त्विकानां लक्षणानि लिख ।
- ३-शृङ्गारस्य कति भेदाः ? प्रच्छन्न संयोगशृङ्गारस्य लक्षणमु-ल्लिख्य उदाहरणे संगमय ।
- ४-नायकस्य किं लक्षणम् ? कति च तस्य भेदाः ? अन्तपस्य उदाहरणं लिख ।
- ५-करुणारस करुण विपलम्भयोः को भेदः ?
- ६-हास्याद्भुतभयानकरसानां लक्षणोदाहरणानि लेखयानि ?

❀ शुद्धाऽशुद्धि पत्रम् ❀

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ पङ्क्ति
शान्ता सान्तान्त	शान्ता सान्ता सान्तन्त	१—१
मोक्षमार्गं सदा ब्रूते	मोक्षमार्गं सतां ब्रूते	१—८
लक्ष्य	लभ्य	१—२१
दोषदेश	दोषदेश	२—२
शृशोत्पत्ति	भृशोत्पत्ति	२—२४
युक्त्यद्रु	युक्त्यद्रु	३—८
लोपोक	लोपो	५—५
भाषणेष्वपि	भाषणेष्वपि	६—१
पारं	वारं	६—२०
कविचिन्तं	कविचिन्तं	७—२
नमिथः	नमिथः	८—७
यस्थेति	यस्थेति	८—१२
अस्पा	अस्या	८—२३
स्यान	स्यादन	९—६
यत्दादौ	पादादौ	९—७
कीर्तिश्च	कीर्तिश्च	९—१७
वदत्स वर्ण्यते हाम	वलता वर्ण्यते हास	९—२४
कीर्यो	कीर्यो	९—२५
हस्तिर्न शुभ्र	हस्तिर्न शुभ्रं	१०—३
चतस्रः	चतस्रः	१०—६
इकार-	डकार-	१०—१३
कचलोपलोतम्	कचलोपलोचम्	१२—३
मायानमः	मायातमः	१३—५
भाषं	भयं	१३—८

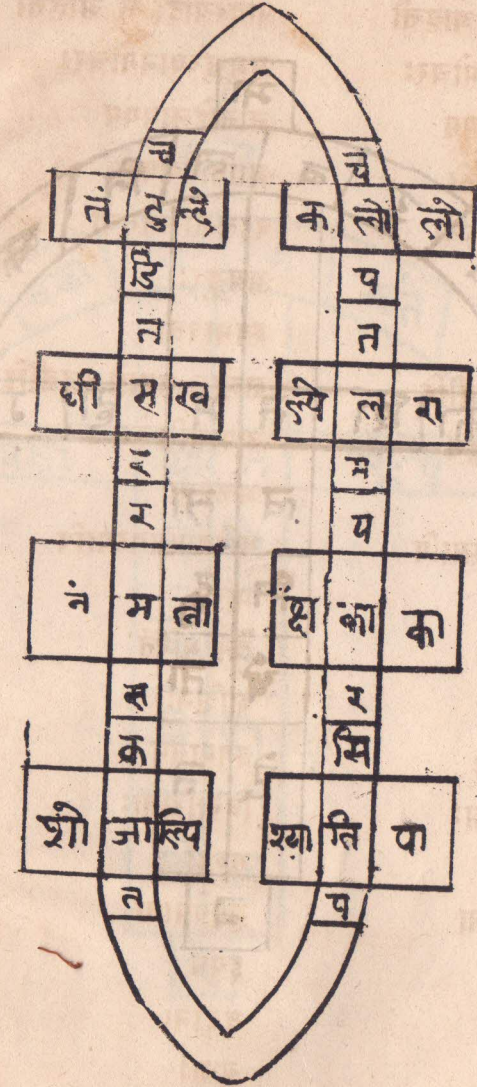
(२)

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ पङ्क्ति
ममपाया	भग्नपाया	१३—११
आधीय-	अधीय-	१३—१५
प्रभृतीति	प्रभृतीनि	१३—२०
शीलनेन शयाः	शीलनेन शयः	१३—२१
गुथं	गथं	१५—२
द्वाङ्मयं	वाङ्मयं	१५—१०
परिहर्तुद्यो-	परिहर्तुं यो-	१५—२१
निहताथ	निहतार्था	१६—१४
प्रियुक्ते	प्रयुक्ते	१६—१५
ललानुप्राप्ते	ललानुप्राप्ते	१६—१७
कापे १४	कपि १४	१६—२३
यत्प्रकर्षता तथा १५	पत्प्रकर्षता तथा १५	
कचिदुक्तो	कचिदुक्तो	१६—२४
विभानाभ्यां	विभावाभ्यां	१७—१
यन्जनो-	यन्नो-	१७—१
अनकारे	अनुकारे	१७—३
कविहास	कविकल्पित	१९—१३
शक्तोमि	शक्तोमि	१९—१७
द्वादयित्वा	छादयित्वा	१९—२१
द्वादयित्वा पिधायपुरा	छादयित्वा पिधायपुरः	२०—१
'द्वादयित्वा'	'छादयित्वा'	२०—२
'पदात्रिताः'	'पदाश्रिताः'	२०—१४
सूचिनम्	सूचितम्	२०—१४
यः	वः	२१—१

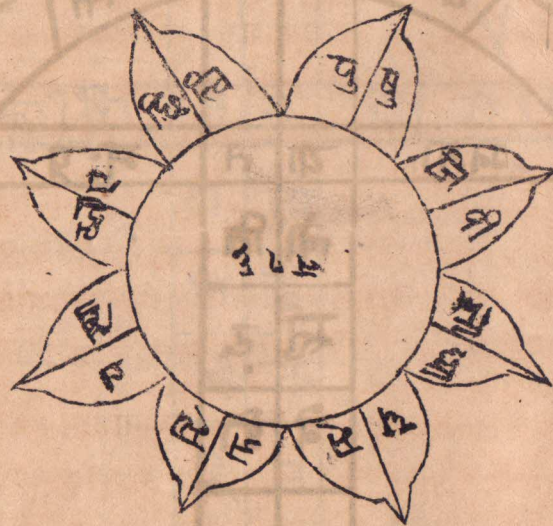
अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ पङ्क्ति
देयान्त-	देयत्त	२१—७
अर्थाः	अर्थः	२१—२१
‘वक्त	‘वक्तं	२३—२
श्रीमानिन्द्राद्यसर-	श्रीमानिन्द्राद्यसर-	२३—६
गैरडी	गौडी	२३—७
सभा स-	समास	२३—१३
गौडीया	गौडीया	२३—१४
यति भ्रष्टम् प्रोक्ता	यतिभ्रष्टम् इतिनाम्ना प्रोक्ता	२३—२०
इख्यादिषु	द्रव्यादिषु	२४—१०
इवम्	द्रव्यम्	२४—१३
जलक्रीडायातुं	जलक्रीडायातं	२४—१९
मन्नान्नौ	तन्नाम्नौ	२४—२३
उत्थिकम्	उत्थितम्	२५—१८
श्रीमद् रुड वंशो	श्रीमद् रुडोलवंशो	२५—२२
सुकुपारत्य	सुकुपारता	२६—१४
चातत्व	चारुत्व	२६—१६
विभ्राजिसम्	विभ्राजितम्	२७—७
कुशकलश	कुचकलश	२८—५
अग्याम्	अयोग्याम्	२८—१६
इत्यस्य ‘नि’ गुरुत्वम्	इत्यस्य गुरुत्वम्	२९—१३
‘तपस्यन्नश्रान्तम्’ ‘खंडेदो-	‘तपस्यन्नश्रान्तम्’ ‘खंडेन्दो-	२९—१५
अर्थत्यक्तिः-	अर्थव्यक्तिः-	२९—१८
यदजेयत्वमर्थस्य	यदनेयत्वमर्थस्य	२९—१९
यत्रः	यशः	३०—१६

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ पङ्क्ति
मुक्तिमान् पारिपावकः ।	मुक्तिमान् पारिपार्श्वकः ।	३१—११
पूरपरिचयेनेवासरणि-	पूरपरिचयेनेवारुणि-	३१—२४
श्यामायमानाति	श्यामायमानानि	३३—१२
सरमत्वा	सरस्वत्याः	३४—५
श्रीमद् रुडोलवंशो	श्रीमद् रुडोलवंशो	३४—९
छिनन्तु	छिनन्तु	३६—१८
पार्थकस्य	पार्थिकस्य	३७—१९
झाश्चे	झाश्चे	३९—९
यौष्माकमेनायः	यौष्माकसेनायाः	४०—७
उत्तरपदः	उत्तरपदः	४१—१८
यः	वः	४२—८
युष्मान्	युष्मान्	४२—२५
श्रुत्यक्ष	श्रुत्यक्षरा	४३—७
लङ्केत	कलङ्केति	४३—२४
चेचकोराक्षि	चेचकोराक्षि	४४—२१
ममाद	ममाद	४५—११
विहंसि	निहंसि	४७—११
निध्यरानि	निध्यराजि	४८—१६
प्रध्यनम् गवपानाम्	प्रधानम् गवयानाम्	४८—१९
प्राप्तिपाशया	प्राप्त्याशया	४८—२१
यतस्तव्वनं	यतस्तद्वनं	५४—११
शिखिजारवः	शिखिजातरवः	५७—१२
सरमश्च	सरमश्च	५७—१३
स्पर्द्धयेव	स्पर्द्धयेव	५८—१
व्यापीत्यर्थः	कापीत्यर्थः	५९—९

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ पाङ्क
पादस्यादौ आवृत्तौ	पादस्यादौ च आवृत्तौ	५९—१४
मुमुक्षुः ध्यानमोचरः	मुमुक्षुः ध्यानगोचरः	५९—१७
नानाहेलायमम्	नानाहेलायमम्	६०—२१
जातिर्विशेषती	जातिर्विशेषतो	६१—३
बहलकान्तिरुचो	बहलकान्तिरुचो	६१—१३
भयरनः	भयङ्करः	६२—११
स्वभावलो	स्वभावतो	६२—१५
शब्दैः, बहुव्रीहि	शब्दैः, समासै बहुव्रीहि	६२—२२
अप्रासङ्गिकेन	अप्रासङ्गिकेन	६२—२३
मन्दाया	अलमया	६३—६
भरितपानस्यापि	भरितमानसस्यापि	६४—१४
सरितं	भरितं	६४—१६
तेन रितं	तेन भरितं	६४—१८
शशितः	शशिनः	६४—२०
धपमानम्;	उपमानम्	६५—१४
निवाश्रिताः	विवाश्रिताः	६५—१८
भत्यां	भव्यां	६५—१९
मुपयोमाना	मुपमेयाना	६६—१२
इदम्	इयम्	६७—५
दाता	ददाना	६७—६
बुधा	बुधाः	६७—१४
अते	अस्ति	७६—५
भाटिति वनम् विशन्ति	झटिति वनम् विशन्ति	८०—११
क्षित	क्षित	८०—२४

दूरं चोड़शदल
कमल वन्ध
चित्रम्

५

चोड़शदल कमलं गोमूत्रिका च चित्र
भिरन।

ज	न	स्य	न	य	न	स्य	न	ध्या	न	ए	नः	हि	न	ति	ने
पु	नः	पु	नः	जि	न	पि	न	ज्ञ	न	ध्या	न	मः	न	मः	न

SRI CHAMARAJENDRA SANSKRIT COLLEGE
LIBRARY
Class 12 32 1713

Ac. No. ~~1858~~

Author - वामनदेव

Title - தமிழக வரலாறு

Lent	Returned	Lent	Returned	Lent	Returned
6					

SRI CHAMARAJENDRA SANSKRIT COLLEGE
LIBRARY

This book was loaned on the last date mentioned below and it is returnable within a fortnight therefrom unless the loan is renewed.

1641-36 B.P.				
--------------	--	--	--	--

1641-36 B.P.

Bound at
S. S. N. Book Depot.

